

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili və
təkmilləşdirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qocayev Elnur Maqsud oğlu

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov F.S

“__” _____ 20__-ci il

**“Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili və
təkmilləşdirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 – Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühəsibat uçotu və audit”

Qrup: 400

Magistrant

Qocayev Elnur Maqsud oğlu

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Tağıyeva N.S

Proqram rəhbəri

i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbiyev Y.A.

BAKİ – 2019

SUMMARY

Organization and improvement of internal financial control in joint stock companies

The relevance of the research. Many scholars and researchers have made diverse studies in connection with the problems of scientific and practical progress of the audit. All of these studies have contributed to the broad coverage of scientific and practical issues of audit. However, the progress of the audit due to the progress of the economy also changes in terms of the modernity. Considering such changes in terms of turnover and targeted scientific research in this sector is more relevant.

Purpose and tasks of the research. The purpose of the dissertation research is to justify theoretical, scientific and methodological provisions, as well as to develop practical recommendations for internal audit and oversight of corporations.

Theoretical and methodological basis of dissertation work. During the evaluation of materials, economic analysis, comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used. Research information base. Official statistical indicators of the State Statistical Committee and normative legal acts and orders issued by the President were used.

Research restrictions: Requires broader practical information. Results of the research: As a result of the research, remarkable scientific and practical results were obtained on the subject. The necessary methods for economic development have been reviewed and ideas have been put forward on practical application of evidence-provoking cases in our country.

Practical significance of the research. The research is based on fundamental analysis of the financial market, recommendations and recommendations for wider dissemination of this analysis on economic subjects in our republic and can be used in projects and programs prepared by the state in this area.

Key words: finance, audit, nepotism, composition

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
Məs.	Məsələn
\$	Dollar

Mündəricat

Giriş.....	6
I FƏSİL: Daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları.....	10
1.1. Daxili nəzarətin məzmunu və məqsədi.....	10
1.2. Daxili nəzarət təşkilatının əsas prinsipləri, elementləri və istiqamətləri.....	12
1.3. Müxtəlif bölmələrdə daxili nəzarət funksiyaları.....	16
1.4 . Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin qlobal modellərinin (Anglo-Amerikan, Yapon, Alman, Rusiya modeli) müqayisəli təhlili.....	21
II FƏSİL: Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	33
2.1. Səhmdar cəmiyyətlərinin meydana gəlməsi və inkişaf mərhələləri.....	33
2.2. Kommersiya banklarında daxili nəzarətin təşkilinin xüsusiyyətləri.....	38
2.3. Müasir şəraitdə səhm kapitalının formalaşmasının maliyyə mexanizminin təşkili problemləri.....	50
III FƏSİL: Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili metodlarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	56
3.1. Daxili nəzarət xidmətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi.....	56
3.2. Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.....	64
istiqamətləri.....	64
Nəticə və təkliflər.....	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Auditin elmi-praktik tərəqqi problemləri ilə əlaqədar əksər alimlər, araşdırmaçılar müxtəlif yönümlü araşdırmalar etmişlər. Bütün bu tədqiqatlar, auditin elmi-praktik problemlərinin geniş işıqlandırılmasına köməklik etmişdir. Ancaq, iqtisadiyyatın tərəqqisi ilə əlaqədar auditin tərəqqi problemləri də müasirlik cəhətdən hər hansı dəyişikliyə uğrayır. Bu cür dəyişikliklərin dövrülük cəhətdən nəzərə alınması, bu sektorda məqsədyönlü elmi araşdırmaların edilməsi daha aktualdır.

Müasir şəraitdə müəssisə və təşkilatlarda aparılan uçotun, eləcə də əməliyyatların həyata keçirilməsinin yaxşılaşdırılmasının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi və onların lazımi məsləhət xidmətləri ilə təminatına yönəldilmiş daxili nəzarətin ən səmərəli vasitəsi olan daxili audit daxili nəzarət sisteminin daha böyük əhəmiyyət kəsb edən hissəsinə çevrilir.

İdarəetmə hesabatı mühasibat hesabatından fərqli olaraq strateji və operativ menecment, təşkilat bölmələrinin rəhbərləri üçün nəzərdə tutulur və müəssisə rəhbərliyinin hər bir səviyyəsində idarəetmə tələblərinə cavab verməlidir. Orta səviyyəli rəhbərlərə rəhbərlik etdikləri struktur və funksional bölmələrin fəaliyyəti ilə bağlı əsas göstəricilərin təhlili və əhəmiyyətini özündə ifadə edən daxili hesabat lazımdır. İdarəetmənin aşağı səviyyəli rəhbərlərinə və mütəxəssislərinə (ustalara, sex rəislərinə, şöbə və xidmət rəhbərlərinə) onların plan göstəriciləri ilə normativlərin müqayisəsi zamanı göstərdikləri fəaliyyətin nəticələri haqda informasiya gərəkdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Daxili audit nəzəriyyəsi və metodologiyasının, həmçinin daxili audit və nəzarət xidmətlərinin təşkili və fəaliyyətinin məsələləri Rusiyanın aparıcı iqtisadçıların işində öz əksini tapmışdır. Amanzholov, V.D. Andreev, V.V. Burtsev, E.R. Zamussky, PI Kamyşanov, K.V. Kogmola, I G.T. Labyntsev. A.K. Makal-göy,

G.V. Maximova, M.V. Melpik, S.S. Hovapesyan, B.E. Odintsov, AC Panteleyev, V.İ. Podolsky, A.N. Romanov, V.İ. Samarux, V.V. Skobar, B.N. Sokolov, JT.B. Sotnikova, AA Şapoşnikov və s.

Daxili auditin nəzəri və təşkilati-metodik aspektlərini inkişaf etdirmək və dərinləşdirmək üçün bu sahədə zəngin xarici təcrübəyə malik olmaq faydalıdır. Nəzəri çərçivənin inkişafına mühüm töhfə, əsasən, Daxili Auditorların Beynəlxalq İnstitutu (MİVA), həmçinin A. Arena, R. Adam və E.D. Bailey, J. Willingham, D. Griffith, OA Gramlipg, FL Defliz, G.R. Dzhetskh, M.A. Dittfofer, D.R. Car-michael, J. Lobbeck, D. McPamee, ABŞ Overmayer, V.M. O'Reilly, J. Robert-Sleep, J.M. Salim, LB Sawyer, H.F. Stettler, MB Hirm, A. Holmes və s. yerli müəliflərdən isə S.A.Abbasov, M.C.Ataşiyev, Ə.Ə.Ələkbərov, S.M.Məmmədov, B.Ş.Qurbanov, Y.A.Kəlbəyev, A.Musayev, R.B.Məhərrəmov A.M.Kərimov N.M.Şıxəliyeva, R.N.Nurəliyeva, M.X.Həsənlı v.s qeyd edə bilərik.

Ölkəmizdə daxili auditin inkişafının dinamikliyi müasir təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra müddəaların inkişafının olmaması ilə eyni zamanda, dissertasiya tədqiqatının mövzusunun seçilməsi, onun məqsəd və vəzifələri müəyyən edən korporasiyalarda daxili audit məsələlərinin daha da öyrənilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya araşdırmasının məqsədi nəzəri, elmi və metodik müddəaları əsaslandırmaq, həmçinin korporasiyalarda daxili audit və nəzarətin inkişafı üçün praktiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün belə birbaşa əlaqəli vəzifələri həll etmək lazımdır:

-Daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarının tətqiqa olunması;

-Daxili nəzarət təşkilatının əsas prinsipləri, elementləri və istiqamətlərinin eyni zamanda müxtəlif bölmələrdə daxili nəzarət funksiyalarının araşdırılması;

-Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin qlobal modellərinin (Anglo-Amerikan, Yapon, Alman, Rusiya modeli) müqayisəli təhlil olunması;

-Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

-Müasir şəraitdə səhm kapitalının formalaşmasının maliyyə mexanizminin təşkili problemlərinin öyrənilməsi;

- Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin effektivliyinin təhlili.

-Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili metodlarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin araşdırılması;

- Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tətqiq olunması;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərdir. Tədqiqatın predmeti isə ölkəmizdə daxili nəzarət mexanizmlərinin araşdırılması və bu araşdırmanın və daxili audit mexanizmlərini inkişaf etdirməkdir.

Tədqiqat metodları. Disertasiyada istifadə olunan əsas metodlar kimi, müşahidə və real statistik məlumatları göstərə bilərik. Müşahidələrimiz əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir səhmdar cəmiyyətdə daxili nəzarət olduqda bu həm də uzun müddətli fəaliyyətə təkan verir.

Tədqiqatın informasiya bazası. 1-ci və 2-ci fəsildə əsas informasiya mənbəyi olaraq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsini göstərə bilərik. Növbəti fəsildə isə həm xarici dilli ədəbiyyatlardan (Rus, İngilis və Türk dillərində) həm də ki qəzet və jurnallardakı məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Daha geniş praktik informasiya tələb edir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində sözügedən mövzu üzrə diqqətə layiq elmi-praktiki nəticələr əldə olunmuşdur. İqtisadi cəhətdən inkişaf üçün lazımi metodlara baxılmış və praktiki cəhətdən özünü sübut edən halların ölkəmizə tətbiqi haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi ümumilikdə xülasə, giriş, 3 fəsil, 9 paragrafdan ibarətdir.

I FƏSİL: Daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Daxili nəzarətin məzmunu və məqsədi.

Daxili nəzarətin və daxili auditin səlahiyyətlərinin dürüst müəyyən edilməsinə, fikrimizcə, "daxili nəzarət" və "daxili audit" məfhumlarının mahiyyətini müqayisə etməkdən başlamaq lazımdır. Elmi ədəbiyyatda və təsərrüfat praktikasında bu məfhumlar sinonim kimi işlədilir. Əslində, bunlar üçün ümumi olan cəhət budur ki, hər ikisi özündə idarəetmə funksiyası kimi "nəzarət" sözündən törənmiş sözləri ehtiva edir, eləcə də həm birincisi, həm də ikincisi təşkilatın daxilində həyata keçirilən funksiyalardır. Sadalanan xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilən məfhumlar arasındakı eyniliyi deyil, oxşarlığı müəyyən edir. "Daxili nəzarət" və "daxili audit" nəzarət funksiyasından törəmə məfhumlar olduğuna və təşkilatdan kənarda deyil, onun daxilində fəaliyyət göstərdiyinə görə onların arasında keyfiyyət baxımından fərq yoxdur - hər ikisi nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin bizim fikrimizcə, "daxili nəzarət" və "daxili audit" məfhumlarını eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki: birincisi, "daxili audit"lə müqayisədə "daxili nəzarət" daha geniş anlayışdır; ikincisi, daxili audit tam şəkildə səhmdar subyektinin daxili nəzarət sisteminə daxildir.

Daxili auditor bu nöqtəyin –nəzərdə yetərinə peşəkar inamsızlıq sərgiləyə bilər. Ona məlumdur ki, praktikada tətbiq edilən mühasibat uçotu və nəzarət üsulları və bütün normalara ideal formada əməl edildikdə də oğurluq, fırıldaqçılıq və başqa sui-istifadə durumlarının olub-olmamasına zəmanət vermir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, daxili audit idarəetmə zamanı daxili nəzarət sisteminin əlverişliliyinin və adekvatlığının dəyərləndirilməsi vəzifəsini icra edir; daxili audit mütəmadi olaraq gələcəklə bağlı prosesdir və onun vəzifəsi əsas məqsədlərə daha asan nail olunmasında şirkət rəhbərliyinə yardım etməkdir. Müəssisələrdə daxili nəzarət və daxili audit subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin olmaması, həmçinin ilkin nəticələrin nəzərə alınmaması praktikada maliyyə itkilərinə gətirib çıxarır ki,

bu da vergi orqanları tərəfindən keçirilən yoxlamaların nəticələrinə görə cərimələr, penyalar şəklində baş verir. (Alptürk.E., 2015)

Daxili nəzarət müasir və geniş anlamda nəzarət yönümlü vəzifələrdən başqa, müəssisənin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəli olan, habelə onun gələcək işinə yardım edə biləcək İqtisadi təhlil - maliyyə strategiyasının müəyyən edilməsi, idarəetmə üzrə fərqli istiqamətli tövsiyələrin verilməsi məsələlərini də əhatələyir.

Daxili nəzarətin fəaliyyətində başlıca yer tutan ən əsas amillərdən biri də riskin qiymətləndirilməsidir.

Ümumiyyətlə, daxil nəzarətin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən dörd əsas şərt mövcuddur:

1. Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkil edilməsi və fəaliyyəti üçün müəssisə rəhbərliyinin məsuliyyəti;
2. Əminlik dərəcəsinin yetərliliyi. Yəni ki, daxili nəzarət sistemi tamamilə olmasa da maliyyə hesabatının etibarlılığına həmçinin qərəzsiz olmasına mütləq kifayət qədər əminlik yaratmalıdır;
3. Mövcud olan məhdudluq. Daxili nəzarət sistemi tətbiq edilməsi və qurulması ilə əlaqədar xüsusiyyətləri nəzərə almırsa, ona yararlı bir sistem kimi baxmaq mümkün deyildir;
4. İnformasiyanın işlənməsi üsulu. Daxili informasiyanın “əlyazma” üsulu və kompüter mühitində keyfiyyətlə işlənməsini təmin etməlidir.

Daxili nəzarət müəssisədə düzgün - şəffaf informasiya mühiti yaradaraq, onun fəaliyyətinin daha əsaslı və dərinlən təhlilinə, bununla da daha faydalı fəaliyyət göstərilməsinə şərait yaradır (Cömert.N, 2012).

Məqsəd və vəzifələrdəki fərqlərdən başqa, daxili auditlə nəzarət arasında digər fərqləridə mövcuddur. Daxili audit, birinci olaraq, yoxlanılan struktur bölməsinə kömək etməyə, nəzarət isə çatışmazlıqların aşkar edilməsi və təqsirkarların cəzalandırılması ilə onların aradan qaldırılmasına yönəlir.

1.2 Daxili nəzarət təşkilatının əsas prinsipləri, elementləri və istiqamətləri.

Müəssisədə müasir təcrübəyə uyğun olaraq, daxili nəzarət bölməsi müxtəlif istiqamətlərdə təşkil oluna bilər. Daxili nəzarət bölməsi əsasən kiçik müəssisələrdə yaradılır. Bu birbaşa əlavə xərclərlə bağlı olduğu üçün belə müəssisələrdə daxili nəzarətçinin vəzifəsini hər hansı bir və ya kənar nəzarətçilərə həvalə etmək mümkündür.

Daxili nəzarət bölməsi daha çox orta və iri səviyyəli müəssisələrdə yaradılır. Daxili nəzarət sistemi müvafiq normativ-hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərir. Daxili nəzarət bölməsi yuxanda göstərilən əsasnaməyə malik olur, eyni zamanda müəssisədə onun fəaliyyətini tənzimləyən müəssisədaxili standartlar, normativ sənədlər də mövcud olmalıdır.

Daxili nəzarət bölməsinin hüquqlarını aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür ("Auditor xidməti barəsində" AR-nın Qanunu Bakı, 1994).

- daxili nəzarət funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsini təşkil etmək məqsədi ilə müəssisənin müdiriyyətdən, menecerindən, funksional idarəetmə oqanlarının rəhbərliyindən (mühasibat, maliyyə, hüquq, təchizat və s.) informasiyalar, zəruri sənədlər almaq, sorğular keçirmək;

- daxili nəzarət səlahiyyətlərinə aid olan çərçivədə müəssisənin müxtəlif kateqoriyalı əməkdaşlarından yazılı və şifahi izahatlar almaq;

- idarəetmə sisteminin, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəzarət sisteminin, konkret nəzarət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müəssisə

- rəhbərliyinə zəruri təklif və tövsiyələr vermək, tədbirlər planı hazırlamaq;

- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə daxili nəzarətin səlahiyyətləri çərçivəsində digər müəssisə və təşkilatlarla əlaqələr saxlamaq.

Daxili nəzarətin əsas prinsipləri, elementləri və istiqamətləri mövcud qanunvericiliyə əsasən onu yaradan qurum müəyyənləşdirir, qeyd olunduğu kimi bu bölmənin yaranma prinsipləri öz əksini müəssisənin təsis sənədlərində tapır. Əksər ölkələrin təcrübəsi daxili nəzarət strukturunun funksiyalarının geniş olmasını göstərir.

Daxili nəzarətin dörd əsas istiqamətdə müəyyənləşdirmək məqsəduyğundur:

- səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət; -
- xüsusi və məqsədli nəzarət;
- məsləhət xidmətləri;
- müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar xarici mühitin (digər əlaqəli müəssisənin, sərmayə, investisiya qoyulan müəssisənin, bazarın) nəzarəti.

Səmərəliliyin dəyərləndirilməsi və ona nəzarət funksiyasına - müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkil edilməsinə və onun fəaliyyətinə, müəssisənin funksional strukturlarının fəaliyyətinə, vəsaitlərdən, öhdəliklərdən, aktivlərdən istifadəyə nəzarət, müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə nəzarət prosedurları, müxtəlif idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aid edilə bilər.

Xüsusi və məqsədli nəzarət funksiyası - müəssisənin ali rəhbərliyinin, onun təsisçi və mülkiyyətçilərinin maliyyə nəzarətini, gücləndirmək, maliyyə dayanaqlığını möhkəmləndirmək, maliyyə intizamının pozulması hallarını müəyyən edib, aradan qaldırmaq, informasiyanın möhtəbərliliyini yoxlamaq, mühasibat uçotu sistemini qiymətləndirmək, maliyyə - təsərrüfat əməliyyatlarının müvafiq qanunvericiliyə, norma və standartlara uyğun aparılmasını müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisədə, onun filial və bölmələrində, törəmə müəssisələrində maliyyə- nəzarət yoxlamalarını daxili nəzarət vasitəsilə həyata keçirməsidir.

Məsləhət xidmətləri funksiyasına - müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı müdriyyətin, menecerin düzgün və məqsəduyğun qərar qəbul etməsinə təsir göstərəcək informasiya və məsləhətlərin verilməsi, funksional xidmət

strukturlarınıu işinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə məsləhətlərin verilməsi, biznesin inkişafı ilə bağlı təşkilatı, idarəetmə, hüquqi, texniki-iqtisadi, texnoloji-istehsal və digər sahələrdə müəssisə rəhbərliyinə məsləhətlərin verilməsi kimi məsələlər aid edilir (Bəkirli. A.Ş., 2016).

Xüsusi ilə auditin hazırkı şəraitdəki şərhini daha ətraflı formada təyin etmək vacibdir. 1971-cı ildə yaradılmış Uçotun mühüm konsepsiyaları üzrə Amerika mühasiblər assosiasiyası komitəsi auditə aşağıdakı kimi tərif vermişdir; “Audit - iqtisadi fəaliyyət və hadisələr barəsində obyektiv informasiyaları dəyərləndirilməsini, onların bəzi meyarlara müvafiqlik səviyyəsini təyin edən və bununla bağlı nəticələri maraqlı tərəflərə ötürən sistemli əməliyyatdır”.

Komitənin başqa nümayəndələri auditə fərqli ifadə edirlər: “audit - elə bir prosesdir ki, burda müstəqil və səlahiyyətli şəxs xüsusi fəaliyyət sahələri ilə işləyən təsərrüfat subyektləri üzrə məlumatları toplayıb, onları təyin edilmiş meyarlara uyğun şəkildə qiymətləndirir” (Bəkirli. A.Ş., 2016).

Bəzi Amerika mütəxəssisləri irəli sürürlər ki, “audit – məsuliyyətli, sərbəst şəxs tərəfindən yerinə yetirilən, iqtisadi subyektin durumuna və fəaliyyətinə aid sənədlərin yığılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarət bir fəaliyyətdir. Bu şəxs təyin edilmiş meyarlara əsasən, fəaliyyətin keyfiyyəti barəsində fikir bildirir. Auditin başlıca məqsədi – müəssisənin maliyyə hesabatının mötəbərliyini təyin etmək, həmçinin müəssisənin təsərrüfat hüququna, normalara və vergi qanunvericiliyinə riayət etməsinə nəzarət etməkdir”.

Auditə fərqli yanaşmaların olması onu göstərir ki, onun formalaşması hələ də davam edir. Auditə verilən təriflərə və yaxud onun dərin köklərə sahib olduğu dövlətlərdə mövcud olan bənzər təriflərə nəzər salsaq deyə bilərik ki, auditin mühüm mahiyyəti cəmiyyətə təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatına mümkün inamın səviyyəsi barəsində məlumat verməkdən təşkil edilmişdir.

Şirkətin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin mövcud olan göstəricilər üzrə yoxlanılması mümkündür. Həmin vaxtda auditin bu cür tərifinin praktikada

tətbiq edilməsi onun mənfi və müsbət tərəfini üzə çıxardır. Müsbət tərəflərə auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq əlamətinin göstərilməsini aid etmək mümkündür. Mənfi tərəflərə isə auditin fəaliyyətinin daha limitli kontekstdə aparılmasıdır.

Auditin praktikasını və nəzəriyyəsi istiqamətində tanınmış Amerikalı mütəxəssis C.Robertson qeyd edir ki, “audit - sahibkarlıq riskinin azalmasına yönəlmiş fəaliyyətdir”. Sonra isə belə nəticəyə gəlir ki, “audit maliyyə hesabatlarının müştəriləri üçün məlumat riskini müvafiq səviyyəyə qədər aşağı salır. Bu riski təqribən hesablamaq və uyğun halların ehtimalını təyin etmək olar”. (Abbasov İ.M., 2013)

İngilis alimi R.Dodcun fikrincə: “audit şirkətinin maliyyə hesabatının azad yoxlanılması və onun haqqında fikir irəli sürməsidir”. Belə yanaşma auditin məzmununu bildirsə də, anlayışın özünü tam şəkildə şərh etmir və onun tərəqqisini nəzərdə saxlamır. Adams’ın dediyinə görə isə “audit məhdud məsuliyyətli qurumun bəyan edilmiş maliyyə hesabatının doğruluğunu təsdiqləmək üçün cəmiyyətə vacib xidmətlərin göstərilməsində fəaliyyət kimi təyin edilə bilər” (Bayramov.A.Q., 2013).

Daxili nəzarətin mühasibatlığa daha sıx nəzarət formasını Uqolnikov K.A. bu cür qeyd edir: “Daxili nəzarət- təşkilat və müəssisədə mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst formasıdır”.

1.3. Müxtəlif bölmələrdə daxili nəzarət funksiyaları.

Daxili idarəetmə sistemi (ICS) bu təsərrüfat subyektində təşkil edilmiş nəzarət və yoxlamaları əhatə edən, səmərəli və effektiv bir iş üçün bir iqtisadi qurumun rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən bir təşkilati struktur, üsul və prosedurdur:

- qanuni tələblərə uyğunluq;
- mühasibat sənədlərinin dəqiqliyi və tamlığı;
- etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında olması;

- səhvləri və təhrifləri önləyin;
- əmr və sərəncamların icrası;
- təşkilatın əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ¹.

Təşkilatda daxili nəzarət sistemi, bir qayda olaraq, aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- nəzarət mühiti;
- risk qiymətləndirmə prosesi;
- informasiya sisteminin, o cümlədən maliyyə (mühasibat) hesabatlarının hazırlanması ilə əlaqədar;
- nəzarət tədbirləri;
- monitoring nəzarətləri

Bundan sonra, təşkilatdakı daxili nəzarət sisteminin bu elementlərinin tərkibini və funksiyalarını ətraflı nəzərdən keçiririk.

İdarəetmə mühiti sahibinin və rəhbərliyinin daxili nəzarət sistemində aid mövqelərinin, məlumatlandırılmasının və hərəkətlərinin, habelə belə bir sistemin əhəmiyyətini anlamaqdan ibarətdir. İdarəetmə mühiti işçilərin nəzarəti ilə bağlı şüuruna təsir göstərir. Bu intizam və əməyin saxlanmasını təmin edən effektiv daxili nəzarət sisteminin əsasını təşkil edir.

Risqlərin qiymətləndirilməsi prosesi iqtisadi fəaliyyətin aparılmasında risklərin aradan qaldırılması və onların mümkün nəticələri ilə bağlıdır. Risklərin həm xarici, həm də daxili hadisələr və şərtlər ilə əlaqəli olmasını nəzərə almaq lazımdır (Bəkirli. A.Ş., 2016).

Təvsiyə: Potensial riskləri müəyyən edərkən, rəhbərlik onların əhəmiyyət dərəcəsini, onların baş verməsinin mümkünlüyünü və onları necə idarə edə biləcəyini qiymətləndirir. İdarəetmə bu riskləri aradan qaldırmaq üçün planlar, proqramlar hazırlaya bilər, müvafiq riskləri aradan qaldırmaq və ya bu risklərə qarşı və ya digər səbəblərdən mümkün olan yüksək qiymətə görə riskləri görməməyə qərar verə bilər.

Maliyyə (mühasibat) bəyanatlarının hazırlanmasını əhatə edən informasiya sistemi, işçilərin daxili nəzarət sisteminin təşkili və tətbiqi ilə bağlı məsuliyyət və məsuliyyətlərini başa düşməsinə təmin edir. Sistemin əsas tərkib hissəsidir ki, işçilərə proseslərdə iştirakının əhəmiyyəti və informasiya sistemində digər işçilərin işi ilə əlaqələndirilməsi, habelə idarəçilərin istənilən istisna hallar barədə məlumatların düzgün səviyyədə necə əlaqələndirilməsi barədə məlumatlandırılması funksiyası.

Maliyyə (mühasibat) hesabatlarının hazırlanması ilə bağlı informasiya sistemlərinin işlənməsi aşağıdakı vasitələrlə təmin olunur:

- texniki vasitələr;
- proqram təminatı;
- heyət;
- müvafiq prosedurlar;
- məlumat bazaları.

Təvsiyə: Personalın məlumatlandırılması sistemi fəaliyyət üçün daxili qaydalar, maliyyə (mühasibat) bəyannamələrinin hazırlanması qaydaları, göstərişlər və təlimatlar kimi formaları qəbul edə bilər. İşçilərin xəbərdarlığına məlumat verilməsi, elektronik ünsiyyət, sözlü və idarəetmə təlimatları vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Nəzarət tədbirləri rəhbərliyin göstərişlərinin həyata keçirilməsini təmin edən siyasət və prosedurları əhatə edir (məsələn, hədəflərə nail olmaq üçün maneə törədə bilən risklərə dair lazımi tədbirlər görülür). Əl ilə və ya informasiya sistemlərinin istifadəsi ilə həyata keçirilən nəzarət tədbirləri müxtəlif məqsədlərə malikdir və müxtəlif təşkilati və funksional səviyyələrdə tətbiq olunur.

Monitoring nəzarəti, fəaliyyət göstərdiklərini və zəruri hallarda düzgün şəkildə dəyişdirildiklərini yoxlamaqdan ibarətdir. Monitoring nəzarəti zaman içində daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyətini qiymətləndirmə prosesidir.

Daxili idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılması və qiymətləndirilməsinə dair yuxarıda göstərilən yanaşmalara və tövsiyələrə əsasən, təşkilatda yaradılan İKS-lərin mövcud qanunvericilik sənədləri və əsas ideoloji "mesajı" biznes fəaliyyətində risklərin azaldılmasına və pozuntuların vaxtında aşkarlanmasına uyğunluğuna diqqət yetirməlidir .

Həyata keçirilmiş tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, daxili nəzarətin xidmətinin əsas funksiyalarına bunlar aiddir: daxili qayda və prosedurlara riayət olunması üzərində nəzarət (78%); aktivlərin mühafizəsi üzərində nəzarət və maliyyə informasiyalarının mötəbərliyinin təhlili (77%); əskikliklərin və qeyri-qanuni fəaliyyətin aşkar edilməsi (65%); biznes riskinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, icra rəhbərliyinə səmərəli idarəetmədə yardım göstərilməsi. Başqa sözlə, əksər səhmdar cəmiyyətlərdə daxili nəzarət xidmətinin əsas işi maliyyə və əməliyyat nəzarətidir;

- son illər ərzində müəssisələrin və təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən normativ bazada kifayət qədər dəyişikliklər edilmişdir. Normativ bazada tam aydın şəkildə daxili nəzarət təşkilatları, onun strukturu və fəaliyyət istiqamətləri göstərilmişdir. Bu, subyektlərin, eləcə də büdcə təşkilatlarının daxili nəzarətinin hüquqi mühit sahəsinin dəyişdirilməsinə imkan vermişdir.

Aparılan sorğunun nəticələrinə müvafiq olaraq, hazırda müəssisə rəhbərlərinin 90%-ə yaxını daxili nəzarət xidmətlərinin işindən razıdır və onların böyük əksəriyyəti gələcəkdə bu xidməti daha da genişləndirmək niyyətindədir. Yuxarı icra rəhbərliyinin qarşısında dayanan problem isə yüksək ixtisaslı mütəxəssis- nəzarətçilərinin çatışmamasıdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, daxili nəzarətçilərin qarşılaşdıqları əsas problemlərə onların fəaliyyət vəzifələrinin rəhbərlik və kollektiv tərəfindən aydın başa düşülməməsi, milli dildə peşəkar və metodik nəşrlərin yetərinə olmaması aiddir.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan üçün daxili nəzarət nəinki təşkilatların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsidir, eləcə

də daxili korporativ nəzarətin və yüksək səmərəli korporativ idarəetmə sisteminin vacib elementlərindən biridir.

İdarəetmənin bu kimi vəzifələrin həll edilməsinə yardım göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan vasitəsi müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətdir. Yalnız daxili nəzarət, o cümlədən də onun növlərindən biri olan daxili nəzarət təşkilatın fəaliyyəti haqda qabaqlayıcı informasiyanı, eləcə də təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək mümkün faktları öncədən görməyə imkan verən informasiyanı təqdim edə bilər.

Daxili nəzarət xidmətinin işində əsas istiqamətlərdən biri onun kənar nəzarətlə düzgün uzlaşdırılmasıdır. Nəzarətin bu iki növü arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin qurulması aparılan nəzarət yoxlamalarının riskinin minimuma endirilməsinə zəmin yaradır. Belə olan halda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox sahələrdə daxili nəzarətlə kənar nəzarətin maraq prinsipləri üst-üstə düşür, bəzi hallarda isə daxili nəzarətçinin gördüyü işin nəticəsi kənar nəzarətçinin hesabatında əsas rol oynaya bilər.

Nəzarətçi tərəfindən daxili nəzarət mühitinin başa düşülməsi fırıldaqçılıq riski ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarətçi müəssisə rəhbərinin hansı formada müəssisədə səmimi ab-hava və etik davranış yaratdığını, habelə sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasından ötrü hansı nəzarət vasitələrindən istifadə olunduğunu öyrənməlidir. Bu zaman nəzarət mühiti elementlərinin təcrübədə tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan nəticə çıxararaq, Azərbaycanda daxili nəzarətin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılmasını məqsədə uyğun sayırıq:

- ilk növbədə, daxili nəzarət fəaliyyətini peşəkar rəhbərliklə təmin etmək, daxili nəzarət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət və peşəkar təşkilatların funksiyalarının istiqamətlərini konkretləşdirmək;

- daxili nəzarətin həyata keçirilməsinin təşkil olunması ilə bağlı nəzəri və metodoloji məsələləri işləyib hazırlamaq. Onun forması ənənəvi maliyyə təftişindən fərqlənməlidir ki, səhmdarlar və menecmentlər tam həcmdə daxili korporativ nəzarətin bu formasının bütün üstünlük və imkanlarından istifadə edə bilsinlər. Bu zaman dövlət sektorunda səmərəli daxili nəzarət sisteminin yaradılmasına, büdcə təşkilatlarında daxili nəzarət xidmətlərinin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə və riskə əsaslanan nəzarətçi metodikasının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

- daxili nəzarətçilərin öyrədilməsi və onların ixtisasının yüksəldilməsi üçün vahid proqramları, vahid attestasiya qaydalarını işləyib hazırlamaq və daxili nəzarətçilərə sertifikatları vermək. Təlim prosesi çoxmərhələli olmalı və ixtisasın istənilən səviyyəsini əhatə etməlidir;

- mütəxəssislər tərəfindən daxili nəzarət sahəsində həyata keçirilən nəzəri və metodoloji tədqiqatları müdafiə etmək; ali təhsil müəssisələrində mühasibat uçotu, maliyyə və menecment sahələrində təhsil alan tələbələrin peşəyə dair, habelə daxili nəzarət və daxili audit haqda müvafiq bilikləri mənimsəmələrinə xüsusi diqqət yetirmək.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsindən ötrü daxili nəzarətin özü bu mühüm növünün təsirli təşkilati və hüquqi əsasının yaradılmasına imkan verə bilən bütün zəruri, eyni zamanda təkmil normativlərlə təminatına malik olmalıdır.

1.4. Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin global modellərinin (Anglo-Amerikan, Yapon, Alman, Rusiya modeli) müqayisəli təhlili.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid, həmçinin bu ölkələrdən bəzilərinin Avropa İttifaqının üzvlüyünə daxil olması keçmiş sosialist ölkələrində yeniləşmə prosesi üçün səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin və iqtisadiyyatın yüksəlişinin fundamental əhəmiyyətini artırır.

Sosializmdən sonrakı illərin inkişaf təcrübəsi göstərmişdir ki, bu ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, səhmdarların, investorların və kreditorların, yəni dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatın ən vacib agentlərinin hamısını müdafiə etməli olan səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinə idarəetməyə böyük ehtiyac vardır. İlk dəfə R.Fridman, E.Felps, A.Rapaçinski və A.Şlyafer tərəfindən qeyd olunan « Səhmdar cəmiyyətlərdə idarəetmənin vacib mexanizmləri» bu ölkələrin artıq bazar iqtisadiyyatının qurduğu, bəzilərinin isə keçid mərhələsinin sonuna yaxınlaşdığı zamanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, səmərəli idarəetmə ya inkişaf etmiş qanunvericiliyin və fəal qiymətli kağızlar bazarının, yaxud mülkiyyətin cəmləşməsi yolu ilə yaradılır. Tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, səhmdarların hüquqi müdafiəsinin yüksək səviyyədə təmin edildiyi ölkələrdə maliyyə bazarları daha çox inkişaf etmişdir və korporasiyalar xarici maliyyə mənbələrindən yararlanmaqla böyük inkişaf imkanlarına malik olurlar (Abbasov İ.M. 2013). Bir sıra mütəxəssislər eyni üsulla Polşada və Çexiyada fond birjalarının tənzimlənməsini müqayisə edərək, göstərmişlər ki, investorların və kiçik səhmdarların maraqlarının müdafiə sisteminin mövcudluğu sayəsində Polşada 1998-ci ilə qədər həm əvvəllər mövcud olan və həm də yeni yaradılan şirkətlərə 1 mlrd, dollar cəlb etmək və səhmlərə 138 yeni açıq təklif təşkil etmək mümkün olmuşdur. Eyni zamanda Praqa fond birjasının hələ qənaətbəxş işləmədiyini aydınlaşmışdır.

Bundan başqa, bir sıra əsərlərdə ənənəvi «prinsipial-agent» problemi (yəni mülkiyyətçilər və menecerlər arasında olan münaqişələr) müəssisənin özündə olan maraqlar münaqişəsinə də şamil edilmişdir. Məsələn, kiçik səhmdarlar və nəzarət səhm zərfinə malik sahibkarlar arasındakı; səhmdarlar və müəssisələrin işçiləri arasındakı; menecerlər və kreditorlar arasındakı münaqişələr. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada iri korporasiyalarda cəmləşmiş mülkiyyətin (ailələrin, yaxud dövlətin) və Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in başlıca problemi kiçik səhmdarlarla «iri mülkiyyətçilərin hegemon davranışından müdafiə etməkdən ibarətdir.

Bir sıra keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, xüsusilə kütləvi özəlləşdirilmə aparılan dövlətlərdə, mülkiyyətin yeniləşdirilməsi prosesləri özəlləşdirilmiş müəssisələrin əksəriyyətində mülkiyyətin ilkin strukturunun dağınıqlığına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, 90-cı illərin ortalarından başlayaraq belə müəssisələrdə mülkiyyətin sürətlə təmərküzləşməsi müşahidə olunmuşdur. Məsələn, hazırda kütləvi özəlləşdirilmə aparılan çex şirkətlərinin demək olar yarısının 50%-dən artıq səhmlərə malik olan hegemon səhmdarı vardır. Mülkiyyət hüququna fond birjalarında səhmləri dəyərləndirilən (kotirovka olunan) 12 keçmiş sosialist ölkəsinin (Avropa İttifaqına qəbul edilmiş ölkələrin hamısı daxil olmaqla) müəssisələrində həm mülkiyyət hüququ, həm də nəzarət hüququnu tədqiqata cəlbetmiş alimlər də bu nəticəyə gəlmişlər. Mülkiyyətin və nəzarətin belə təmərküzləşməsi, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə üstünlüyə malik olan mülkiyyətçilərin meydana gəlməsi Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in mexanizmlərinin, xüsusilə kiçik səhmdarların maraqlarını müdafiə edən, aşkarlıq və informasiyanın açıqlanması sahəsində tələblərin menecerlər tərəfindən yerinə yetirməsini təmin edən mexanizmlərinin əhəmiyyətini bir daha göstərir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr, həmçinin beynəlxalq həmkarlar ittifaqı təşkilatları korporativ idarəetmə sistemlərinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş ən qabaqcıl təcrübənin müddəalarını işləyib hazırlamışlar. Bu ölkələrdə işlənilib hazırlanan hüquqi baza və könüllü öhdəliklər çox vacibdir. Azərbaycanın da bunları qəbul etməsi məqsəduyğundur. İstənilən korporativ idarəetmə sistemi üçün bu prinsip müstəsna əhəmiyyətə malikdir (Hacıyev.F.Ş., Əliyev.Ş.H., 2012).

Mülkiyyət və nəzarət funksiyalarının ayrılması və səhmdar cəmiyyətlərində «prinsipial - agent» münasibətlərindəki potensial münaqişə o deməkdir ki, səhmdarların hüquqlarına, xüsusilə səhmdarların illik və növbədənkənar yığıncaqlarında korporasiya üçün daha vacib qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək hüququna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu hüququn həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik bazası illik və növbədənkənar yığıncaqlar haqqında səhmdarlara

vaxtında məlumat verilməsinin qaydasını müəyyən etməlidir. Bu elə edilməlidir ki, səhmdarlar heç bir çətinliyə düşmədən və məsrəflərə yol vermədən qərarların qəbul edilməsində iştirak edə bilsinlər. Bundan əlavə, korporasiyanın coğrafi uzaqlığının səhmdarların qərar qəbul etmə prosesinə təsir göstərməməyi də çox vacib məsələdir.

Bu prinsipləri tətbiq etmək üçün, birincisi, səhmdarların etibarlı reyestrlərinin, ikincisi, poçt və etibarnamə vasitəsilə səsvermə imkanının olması vacibdir. Bu tələblərin əksəriyyətinin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində geniş yayılmasına baxmayaraq, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə qanun nöqteyi-nəzərindən mütləq sayılmır və bir çox ölkələrin təcrübəsində tətbiq olunmur. Sahibkarların qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirakı müxtəlif yollarla həyata keçirilir, halbuki əksər sahələrdə milli qanunvericiliyin və təcrübənin İƏİT-in prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq meylləri xeyli nəzərə çarpır. Əksər ölkələrdə, xüsusilə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə səhmdarların müstəqil reyestrləri mövcuddur. Səhmdarların yığıncaqlarının keçirilməsi haqqında məlumat ayrı-ayrı səhmdarların ünvanlarına göndərilən məktublardan daha çox kütləvi informasiya vasitələri ilə verilir. Adsız səhmlərin geniş yayılmasını nəzərə alsaq, qərb prinsiplərindən belə yayınmanı düşünülmüş hesab etmək olar. Texniki cəhətdən mümkün olmasına baxmayaraq, əksər ölkələrdə səsverməni poçtla deyil, etibarnamə ilə həyata keçirməyə üstünlük verilir, bir çox ölkələrdə bu, rəsmi etibarnamənin tərtib edilməsini tələb edir. Bundan əlavə, bir sıra ölkələrdə səhmdarların yığıncağı başlanana müəyyən qədər qalmış səhmlər üçüncü şəxsə depozitə verilməlidir. Şübhəsiz ki, bu məhdudiyyətlər səhmdarların qərarların qəbul edilməsində iştirak imkanını azaldır və nəzarət səhm zərfi sahibləri tərəfindən kiçik səhmdarların hüquqlarının pozulması üçün əlverişli şərait yaradır.

İƏİT-in kodeksinə görə kiçik və iri, yerli və xarici səhmdarlar eyni hüquqa və imkana malik olmalıdırlar. Bərabər rejimin vacib aspekti İƏİT-in üzvü olan əksər ölkələrdə təcrübədən keçirilən «bir səhm - bir səs» prinsipidir. İngilis-amerikan təcrübəsinə müvafiq olaraq qərarların qəbul edilməsində bərabər

imkanlar yaratmaq məqsədilə bütün səhmlər səsvermə üçün eyni hüquq verməlidir. Bir çox ölkələrdə (İƏİT ölkələri də daxil olmaqla) başqa yanaşma da yayılmışdır. Bu yanaşma, səs hüququ olmayan və səs hüququnu artıran səhmlərin və s. tətbiq olunmasından ibarətdir. Bəzi ölkələrdə iri səhmdarların səs hüququ məhdudlaşdırılır. Bu da onların kiçik səhmdarlara nisbətən hüquqlarının azaldılması deməkdir. Belə şəraitdə kiçik səhmdarlar qərarların qəbul edilməsinə hədsiz dərəcədə güclü təsir göstərirlər. İƏİT-in prinsipləri heç bir təcrübəyə üstünlük vermir, lakin bir sıra ölkələrdə səsli səhmlərin bəzi növləri alqışlanmır, yaxud ümumiyyətlə qadağan olunmuşdur (məsələn, Danimarkada və Yunanıstanda). Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in beynəlxalq şəbəkəsi həmçinin «bir səhm - bir səs» prinsipindən istənilən yayınmanı arzuolunmaz hesab edir. Səhmlər adsız olduğu hallarda poçtla və etibarnamə ilə səsvermə imkanları ciddi surətdə məhdudlaşdırılır. Çünki korporasiya səhmdarların şəxsiyyətini yoxlaya bilmir. Geniş yayılmış belə bir fikir də mövcuddur ki, adsız səhmlər müxtəlif səpkili fırıldaqlarda və həqiqi sahibkarın şəxsiyyətini gizli saxlamağın lazım olduğu hallarda geniş istifadə edilir.

Bərabər rejimin digər aspekti iri səhmdarların kiçik səhmdarlara olan münasibətidir. Bunun da nəticəsində kiçik səhmdarlar iri səhmdarların opportunist (prinsipətsiz, özləri üçün sərfəli, ikiüzlülük) və bəzən isə, hətta fırıldaqçı hərəkətlərinin obyektinə çevrilə bilər. Əlbəttə, iri səhmdarlar öz nizamnamə kapitalındakı paylarından irəli gələn böyük nəzarət hüququndan istifadə etdikləri hallarda (ya mülkiyyətin dağınıq xüsusiyyəti, yaxud bəzi səhmlərin çox səs hüququna malik olması ilə əlaqədar olaraq) bərabər rejim problemi həll edici olur. Bununla əlaqədar olaraq bütün səhmdarlar üçün bərabər rejim təmin edən konkret mexanizmlərin olması vacibdir. Kiçik səhmdarların müəyyən özünümüdafiə metodları mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: səhmdarların ümumi yığıncağında bir sıra qərarların qəbul edilməsində səlahiyyətli çoxluq. Bu, azlıqda qalanların bəzi qərarları (kapitalın artırılması, ləğv edilməsi, birləşdirilməsi və s.) qəbul edə bilməsi üçün hüquqi əsas yaradır;

- səhmdarların ümumi yığıncağında yetərsay;
- müşahidə şurasında (direktorlar şurasında) kiçik səhmdarların nümayəndəsinə yer verilməsi (kumulyativ səsvermənin tətbiqi);
- əvvəllər səhmdarın sərəncamında olmuş (səhmlərin alınmasında üstün hüquq) səhmlərin sayma mütənasib yeni emissiya olunmuş səhmləri almaq hüququ;
- korporasiyanın menecerinin hərəkətləri ilə əlaqədar iddia irəli sürmək hüququ.

- Göründüyü kimi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrinin əksəriyyətində vəziyyət heç də İƏİT-in tövsiyələrinə müvafiq deyil. Şübhəsiz ki, bütün ölkələr həm kiçik və həm də böyük səhmdarlar üçün bərabər rejimin təmin edilməsinə çalışırlar. Bana görə qanunvericilik bazasının işlənilməsi və təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

Görünür, «bir səhm - bir səs» prinsipi əksər ölkələr üçün normadır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, investorlar bu və ya digər müəssisəyə investisiya qoyuluşlarını etmək üçün qərar qəbul edərkən həmin müəssisənin maliyyə göstəricilərinə nəzarət sisteminə böyük əhəmiyyət verir. Aparılmış tədqiqatları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, yaxşı səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinə xas olan əlamətlər aşağıdakılardır;

1. Təmərküzləşməmiş mülkiyyət. Korporasiyaya 2-3 iri səhmdarın nəzarət etməsi, mütləq olaraq o demək deyildir ki, orada korporativ idarəetmə pis təşkil olunmuşdur. Lakin investorlar səhmdarların sayı çox olan korporasiyaya daha çox etibar edirlər. Neqativ amil kimi, investorlar korporasiyada qərarların qəbul edilməsinə hədsiz təsir göstərə bilən səhmdarın və ya səhmdarlar qrupunun olmasını hesab edirlər.

2. Mülkiyyətin strukturunun şəffaflığı. Korporativ mülkiyyətin faktiki strukturu şəffaf olmalıdır. Səhmdarların tərkibi, ən iri səhmdarlar (nəzarət səhm zərfinə malik olan səhmdarlar da daxil olmaqla), direktorlara və menecerlərə

məxsus səhmlərin sayı, direktorlara və menecerlərə məxsus digər səhmdar cəmiyyətlərinin və s. haqqında məlumatın əldə edilməsinin asan olması.

3. «Bir səhm - bir səs» prinsipi. Korporasiya bütün səhmdarlar üçün «bir səhm-bir səs» prinsipinə riayət etməli və yalnız eyni növ səhmləri emissiya etməlidir. Səhmdarların hamısının eyni maliyyə hüququ olmalıdır, onların hər biri mənfəətin öz səhmlərinin sayına uyğun olaraq bölüşdürülməsində iştirak etməlidirlər.

4. Mümkün «udulma» prosesindən müdafiə. Səhmlərin dövriyyəsinə və direktorlar şurasının formalaşmasında iştirak üçün məhdudiyyət qoymaqla, korporasiya mümkün «udulma» dan müdafiə sistemi yaratmalıdırlar.

5. Səhmdarların ümumi yığıncağı barədə xəbərdarlıq. Ümumi yığıncaqda xarici səhmdarların mümkün iştirakını təmin etmək məqsədilə ümumi yığıncağın keçirilmə tarixinə ən azı 28 gün qalmış səhmdarlara xəbərdarlıq göndərməlidir. Bundan əlavə, səhmdarlara imkan yaradılmalıdır ki, onlar real vaxt rejimində yığıncağın işində iştirak edə bilsinlər.

6. Direktorlar şurasının ölçüsü. Təhlil onu göstərir ki, direktorlar şurasının optimal ölçüsü 5-9 nəfər təşkil edir.

7. «Xarici» direktorlar və eyni vaxtda bir neçə vəzifənin daşınması. Korporasiyanın menecerləri direktorlar şurasında yerlərin yarısındanək tuta bilirlər.

8. Müstəqil direktorlar. Korporasiyada idarəetmə vəzifələrini tutmayan direktorlar şurası üzvlərinin ən azı 50%-ni müstəqil direktorlar təşkil etməlidirlər.

9. Direktorlar şurasının fəaliyyət qaydaları. Korporasiya öz gələcəyini, dəyərlər sistemini və direktorlar şurası üzvlərinin vəzifə borclarını əks etdirən korporativ idarəetmə qaydalarının toplusuna malik olmalıdır. Direktorların və menecerlərin əməyinin həvəsləndirilməsi və mükafatlandırılması bu qaydalara əsasən həyata keçirilməlidir. Bununla onlar korporasiyanın uğurlu fəaliyyət göstərməsində maraqlı olacaqlar.

10. Direktorlar şurası komitələri. Kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən funksiyaların (audit, daxili nəzarət, menecerlərin əməyinin həvəsləndirilməsi və ödənilməsi və s.) yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin etmək məqsədilə direktorlar şurası tərəfindən müstəqil komitələr (nəzarət komitəsi, strateji inkişaf komitəsi, korporativ idarəetmə komitəsi, kadrlar və mükafatlandırma üzrə komitə və s.) yaradılmalıdır.

11. İnformasiyanın açıqlanması. Korporasiya biznesinin şəffaflığı prinsipinə riayət etməlidir. Korporasiya mütəmadi olaraq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə dair informasiyanı, direktorlar şurası barədə əsas məlumatları, ali menecerlərin və direktorların əmək haqqı barədə məlumatları açıqlamalıdır.

12. Mühasibat hesabatı standartları. Korporasiya illik, rüblük hesabatlarını hazırlayarkən beynəlxalq səviyyədə tanınmış mühasibat hesabatı standartlarını (US GAAP, UK GAAP, İAS) istifadə etməlidir.

13. Müstəqil nəzarət. Korporasiya hər il müstəqil nəzarət həyata keçirməlidir. Bunun üçün yaxşı etibar qazanmış müstəqil nəzarətçiləri cəlb etməlidir.

14. İnformasiyanı əldə etməyin müxtəlif üsulları. Korporasiyanın fəaliyyəti barədə məlumat əldə etmək istəyən səhmdarlar və investorlar üçün geniş imkanlar yaradılmalıdır. Bunun üçün həm ənənəvi, həm də elektron informasiya vasitələri istifadə olunmalıdır. Məlumatlar həm yerli dildə, həm də ingilis dilində verilməlidir.

15. Məlumatların vaxtlı - vaxtında açıqlanması. Məlumatlar səhmlərin kotirovka olunduğu fond bazarının standartlarına uyğun olaraq vaxtlı-vaxtında açıqlanmalıdır.

Səlis fəaliyyət göstərən idarəetmə sistemi həm daxili, həm də xarici investisiyaların cəlb olunması üçün ən mühüm amillərdən biridir. Yaxşı korporativ idarəetmə investorların riskini azaldır və bununla da müəssisəyə investisiyaların axını üçün şərait yaradır. «Korporativ üçbucağın» (səhmdarların,

direktorlar şurasının və idarə heyətinin) qarşılıqlı münasibəti investisiyaların cəlb olunmasında həll edici rola malikdir. Azərbaycanda korporativ idarəetmə mexanizmlərinin indiki inkişaf mərhələsində korporasiyaların bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi böyük çətinliklər əmələ gətirir. Çünki korporasiyaların bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi onların səhmlərinin kotirovkası əsasında ya mümkün deyil, ya da obyektiv deyil. Ona görə ki, Azərbaycan korporasiyalarının səhmləri hələ ki, azad şəkildə fond birjasında kotirovka olunmur, birjadan kənar kotirovka isə spekulativ xarakter daşıdığından obyektiv deyildir. Vəziyyətin belə olması imkan vermir ki, real və potensial investorlar Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in səmərəliliyini korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsinə əsaslanaraq qiymətləndirə bilsinlər.

Bunları nəzərə alaraq səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sisteminə korporasiyanın bazar dəyərinin hesabi göstəricilərinin daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edirəm. Korporasiyanın hesabi dəyəri biznesin qiymətləndirilməsinə əsaslanır və özünə korporasiyanın aktivlərinin və passivlərinin qiymətləndirilməsini və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsini daxil edir.

Bir sıra tədqiqatlarda Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə xeyli diqqət yetirilmiş və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər də verilmişdir. Bu məsələyə dair mövcud yanaşmaların və metodikaların sayının çoxluğu və onların müxtəlifliyi ondan xəbər verir ki, məsələ hələ də axıradək öyrənilməmişdir və onun inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyulur. Korporasiyanın bazar dəyərini hesablamaq üçün korporasiyanın səhmlərinin məzənnəsi onların dövrün əvvəlində dövriyyədə olan sayına vurulur. Korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsi Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in nə dərəcədə səmərəli olmasından xəbər verir. Başqa sözlə desək, əgər korporasiyanın bazar dəyəri artmışdırsa, deməli korporativ idarəetmə səmərəli olmuşdur və əksinə, korporasiyanın bazar dəyəri aşağı düşmüşdürsə, deməli korporativ idarəetmə səmərəli olmamışdır.

Korporasiyanın bazar dəyərinin hesablanması üçün ona təsir edən və korporasiyanın balansında öz əksini tapan göstəricilər müəyyən edilir və ekonometrik modelə daxil edilir. Belə hesab edilir ki, məhsul satışından əldə olunan ümumi gəlir, korporasiyanın xalis mənfəəti, ehtiyatlar, qısamüddətli borclar, balansın valyutası kimi göstəricilər regressiya tənliyinə daxil edilməlidir. Onlar korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsinə daha ciddi öz təsirini göstərir, balansın bölmələrinin vəziyyətini və korporasiyanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir.

İdarə heyətinin əsas vəzifəsi səhmdarların maraqlarını qorumaq və onların sərvətlərini artırmaqdır. Bu, korporasiyanın dəyərinin artmasına zəmanət verən idarəetmə səviyyəsini təmin etməlidir. Son illərdə, korporasiyanın rəhbərliyində idarə heyətinin rolunun artması tendensiyası daha da nəzərə çarpır. Bu, ilk növbədə, maliyyə vəziyyətinin nəzarətində özünü göstərir. Korporasiyanın maliyyə nəticələri ən azı dördə bir dəfə, bir qayda olaraq, idarə heyətinin iclaslarında nəzərdən keçirilir.

Almaniyanın idarəetmə modeli. Alman şirkətinin rəhbərliyinin tipik quruluşu. Bir Alman şirkətinin tipik idarəetmə strukturu da üçqat səviyyəli strukturdur və səhmdarların, müşahidə şurasının və idarə heyətinin ümumi yığıncağı tərəfindən təmsil olunur. Yüksək idarəetmə orqanı səhmdarların ümumi yığıncağıdır. Onun səlahiyyətləri səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə modellərinin tipik həllinə aiddir:

- müşahidə şurasının və idarə heyətinin üzvlərini seçmək və vəzifədən azad etmək;
- şirkətin mənfəətindən istifadə qaydası;
- nəzarətçinin təyin edilməsi;
- şirkətin nizamnaməsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi;
- şirkətin kapitalında dəyişiklik;
- şirkətin ləğv edilməsi və s.

Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in səmərəliliyinin korporasiyanın bazar dəyərinin hesablanması əsasında qiymətləndirilməsi məntiqinə əsasən, bu idarəetmənin yüksək səviyyəsi korporasiyanın bazar dəyərinin ardıcıl olaraq artması ilə xarakterizə olunmalıdır. Korporasiyanın bazar dəyərinin 3-5 və daha çox illər ərzində dəyişməsi onun dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Bir və ya iki ilin yekununa görə isə müəyyən nəticələr çıxarmaq düzgün olmazdı. Çünki Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in səmərəliliyi haqqında nəticə çıxarmaq üçün bir və ya iki il ərzində onun bazar dəyərinin dəyişməsi haqqında məlumat kifayət etmir. Bazar dəyərinin dəyişməsi korporasiyanın təsadüf müvəffəqiyyəti nəticəsində də baş verə bilər. Hətta bunun nəticəsində də maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri müəyyən dərəcədə yaxşılaşa bilər. Lakin bu yaxşılaşmanın məhz Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin səmərəliliyindən asılı olmasını söyləmək olmaz. Ona görə də, əlavə olaraq bir neçə il ərzində korporasiyanın bazar dəyərinin dəyişməsinə, Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in səmərəliliyinin yüksək olması tezliyini və Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in stabilliyini təhlil etmək zəruridir.

Azərbaycan bazarının indiki inkişaf mərhələsində bir çox hallarda korporasiyanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilərin böyük əksəriyyəti potensial investorlarda şübhə doğurur. Başqa sözlə, korporasiyaların mətbuatda dərc olunmuş göstəricilərinin reallığı nə dərəcədə əks etdirdiyi məlum deyil. Eyni zamanda, fond birjasında korporasiyaların səhmlərinin real kotirovka olunmamağı, onların real dəyəri haqqında nəticə çıxarmağa imkan vermir.

Alman modelində inkişaf etmiş korporativ nəzarət bazarının olmamağı direktorlar şurası tərəfindən səmərəli nəzarət mexanizmi ilə kompensasiya olunur. Burada direktorlar şurasının fəaliyyətinin fərqli cəhətləri aşağıdakılardır;

1. İki palatanın - bütövlükdə müstəqil direktorlardan ibarət olan müşahidə

şurası və yalnız korporasiyanın işçilərindən ibarət olan icra şurasının mövcudluğu.

2. Qanunvericilik aktlarında direktorlar şurasının yaradılması prosedurunun kifayət qədər tənzimlənməsi.

3. Fərdi sahibkarların səhmləri üzrə səs hüququnun məhdudlaşdırılması imkanı.

Müşahidə və icra səlahiyyətlərinin bölünməsi. İcra şurası (inzibati şura) idarəetmə qərarlarını qəbul edir və bunun üçün vacib olan səlahiyyətlərdən istifadə edir. Müşahidə şurası bu səlahiyyətlərin icra şurası tərəfindən düzgün istifadə edilməsinə nəzarət edir (Bayramov.Q, Gülməmmədov.S, 2015).

ABŞ-da banklar Yapon və Alman modellərində olduğu kimi korporativ idarəetmə çərçivəsində nəzarət sahəsində olan oxşar rolu yerinə yetirmir. Bu onunla izah edilir ki, ABŞ-ın inhisarçılığa qarşı qanunvericiliyində bankların müxtəlif funksiyalarının - kreditləşdirmə (kredit bankları), səhm və istiqrazların buraxılışı (investisiya bankları), səhmlərin etibarlı idarə edilməsinin (xüsusiləşmiş konsaltinq şirkətləri) bir-biri ilə əvəz olunmasına imkan verilmir.

ABŞ-dan fərqli olaraq (burada əsas sahibkarlar institutsional investorlardır) Almaniyada bir qayda olaraq sahibkarlar kimi digər korporasiyalar çıxış edirlər. Alman modelinin digər fərqli cəhəti səhmdar kapitalının yüksək təmərküzləşməsidir. Məsələn, 1988-ci ildə 40 nəhəng alman korporasiyasından 27-sində ən azı bir sahibkar mövcud olmuşdur ki, onunda səhm zərfi korporasiya səhmlərinin 10%-dən çoxunu təşkil etmişdir. Korporasiyaların əksəriyyətində 3 sahibkar birlikdə korporasiya səhmlərinin 50%-dən çoxuna malik olmuşlar.

Buna görə də alman modelinin sahibkarları ingilis-amerikan modelinin sahibkarlarından fərqli olaraq, sahibkarlıq hüququndan istifadə etməkdə və korporasiyanın menecmentinə nəzarət etməkdə maraqlıdırlar, eyni zamanda bu hüquqlara malikdirlər.

Yaponiyada korporativ münasibətlərin başlıca iştirakçıları əsas bank (əsas daxili sahibkar), affilə korporasiyası, yaxud «kereysu» (daha bir daxili sahibkar), idarə heyəti və hökumətdir.

Alman modelindən fərqli olaraq, yapon modelində bankların nümayəndələri yalnız böhran şəraitində direktorlar şurasına daxil olurlar. Böhran şəraitində Yaponiya hökuməti də öz səlahiyyətli nümayəndələrini direktorlar şurasına daxil edir və birlikdə böhrandan çıxmaq yollarını müəyyən edirlər. Yapon korporasiyalarında direktorlar şurası əsasən daxili direktorlardan, yeni «insayderlərdən» ibarət olur

Beləliklə, korporativ idarəetmə sisteminin dünya təcrübəsinin tədqiqini yekunlaşdıraraq qeyd etmək istəyirəm ki, müxtəlif modellərin mövcudluğu bu və ya digər ölkənin iqtisadi siyasətinin formalaşmasındakı fərqlərlə izah olunur. Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in öyrənilən modelləri onların formalaşdığı ölkələrin hüdudlarından kənarlarda yayılmışdır. Səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin in bu və ya digər modelinin yayılmasını şərtləndirən amillərdən biri modelin formalaşdığı ölkənin dünya iqtisadiyyatına geosiyasi təsiridir.

II FƏSİL: Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1. Kommersiya banklarında daxili nəzarətin təşkilinin xüsusiyyətləri

Bank işinin ümumi strateji sahələrinin, həmçinin daxili audit sisteminin ərsəyə gəlməsi və tətbiqi, o cümlədən bank prosedurlarının düzgün və əlverişli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün Müşahidə şurası, həmçinin İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Maliyyə-təftiş komissiyası qanunlara, normativ protokollara, o cümlədən bankın özünün siyasətinə və qaydalarına riayət olunmasını analiz etmək üçün, onun prosedurlarının müntəzəm auditinin keçirilməsində məsuliyyətlidir.

Daxili audit – daxili nəzarət həmçinin risklərin idarə olunması sistemlərinin fəaliyyətinin əlverişliliyini artırmaq üçün yaradılmış və icra idarələrindən müstəqil olan gəlir verməyən xidmətdir. Bu xidmət, risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəçilik proseslərinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi, o cümlədən artırılması meylinə bankın öz məqsədlərinə çatmasında yardım göstərir.

Daxili audit, o cümlədən bank aktivlərinin təhlükəsizliyini həyata keçirən uyğun nəzarət vasitələrinin adekvatlığını və mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici idarələrə və ictimaiyyətə təklif etdiyi dövrü hesabatların konkretliyini, tamlığını və doğruluğunu qəbul etməlidir. Daxili nəzarət vasitələri bank sahəsində potensial səhvlərin, çatışmazlıqların və itkilərin zamanında aşkar edilməsi və onların qarşısının alınmasının, risklərin ən azı endirilməsinin xüsusi vasitəsidir. Daxili nəzarət vasitələrinin yaradılması bank prosedurlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, əlverişliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu həyata keçirək üçün vacibdir.

Cədvəl 1. Banklarda daxili audit yoxlamalarının növləri

Növ	Təsvir
Audit	Auditin məqsədi, daxili nəzarət sistemi haqqında fikir bildirmək üçün yetərinə əsas yaratmaqdır. Audit, maliyyə və əməliyyat nəzarəti aspektlərinin ətraflı araşdırılmasından ibarətdir.
Məhdud təftiş	Məhdud təftişin həcmi auditlə müqayisədə daha az sahəni əhatə edir və DAB rəhbərinin qərarı ilə başlanıla və yaxud illik Audit Planına daxil edilə bilər. Məhdud təftiş yoxlamamın ilkin nəticələrinə əsaslanaraq audit yoxlamasına çevrilə bilər.
Monitoring/ Mütəmadi audit	Sorğu, müşahidə, meyllilik təhlili və əsas risk göstəricilərinin monitorinqi.
Xüsusi projekt	Adi audit tədbirlərinin həcminə müvafiq olmayan uzunmüddətli, müfəssəl formada istiqamətlənmiş layihələr. Yoxlamamın həcmi və işin məqsədi DAB direktoru tərəfindən müəyyən edilir.
Zəruri projekt	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun olmayan müəyyən risklərin və məsələlərin üzərində cəmləşən qısamüddətli, məhdud həcmli yoxlamadır. Layihənin miqyası İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur və onun tələbi üzrə həyata keçirilir.

Mənbə: İsmayilov C.A. 2013. “ Bank auditinin əsasları”

Vurğulamalıyıq ki, banklarda hesablaşmaların effektivliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri hesablaşma prosedurlarının həyata keçirilməsinin dürüstlüyünə və qanuniliyinə nəzarətin əlverışı təşkil olumasıdır. Hesablaşmaların durumu üzərində nəzarətin doğru şəkildə təşkili şirkətin maliyyə durumunun yaxşılaşmasına müsbət təsir edir. Təəssüf ki, hesablaşma prosedurlarının uçotu və auditı üzrə hazırkı qanunvericilik bazasının tam inkişaf etməsi səbəbindən mühasibatlıq nöqtəyi-nəzərindən bəzi mübahisəli məsələlər yaranır. Bu, əvvəlcə, çox saylı sənədlərin hazırlanmasının zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Cədvəl 2. Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra) (Mln.manat)

İl	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	Zərərlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	Banklar tərəfindən əldə edilmiş yekun mənfəət (
2013	32	165,85	14	45,58	120,26
2014	30	163,53	15	-3124,1	-158,98
2015	33	195,52	11	-65,3	130,02
2016	39	272,33	6	-4,76	267,56
2017	37	375,33	8	-4,78	370,54

Mənbə: AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı: www.cbar.az

Daxili auditin idarəetmə funksiyasının əsas əlaməti onun idarəetmənin bütün komponentləri ilə münasibətdə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində davamlı olaraq iştirak etməsidir. İqtisadi idarəetmə komponentlərindən biri olan mühasibat uçotu daxili audit fəaliyyətinin tətbiqi üçün onu vacib məlumatlarla təmin edir. Mühasibat uçotu şirkətin bütün fəaliyyətini tam, mütəmadi, sənədlə və münasibətdə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti həyata keçirir.

Cədvəl 3. Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər)

	2014	2015	2016	2017
Mənfəət vergisi	22445.6	56264.4	62070.5	69455
ƏDV	425.2	2143	7111.5	2433.7
Torpaq vergisi	3.4	3.6	5.3	12.5
Əmlak vergisi	1191.5	1344.3	1775.8	2245.5
Yol vergisi	34.2	21.3	48.8	105.7
Şair vergi daxilolmaları	15.1	8.4	15.1	19.7
Cəmi vergi daxilolmaları (min manat)	23132.8	58613.2	71984.1	74262.1

Mənbə: <https://www.cbar.az>

3-cü cədvələ görə , 2014-2017-ci illər ərzində bank sektorundan vergi daxilolmalarının həcmində artım olur. 2015-ci ildə artım 2,5 dəfəyə, 2016-cı ildə 19,2 faiz, 4,7 faiz təşkil edib. Müqayisə üçün vurğulayaq ki, 2015-ci ildə vergi daxilolmalarının həcmi 1,7 dəfə çoxalıb. 2017-ci ildə isə 30 faizə qədər aşağı düşüb.

Banklarda daxili auditin həyata keçirilməsi prosesi maliyyə planlaşdırılması daxilində reallaşdırıla bilər. Bank qurumlarından gələcəyin maliyyə nəticələrinin və o cümlədən vergi ödənişi nəticələrinin təsvirinin tərtibi cəhdləri mövcuddurmu? Bu sualın cavablandırılması üçün kommersiya banklarındakı müşahidələr zamanı bir çox başqa sualların da cavabının konkretləşdirilməsi lazım oldu. Maliyyə və vergi planlaşdırılması həyata keçiriləndə mühüm makroiqtisadi göstəricilərin proqnoz göstəriciləri nəzərə alınır? Rəqib bankların fəaliyyətinin artması imkanları mənimsənilirmi? Belə sualların cavabı və maliyyə planlaşdırılması işinin nə qədər ciddi şəkildə gerçəkləşdiyini dəyərləndirmək mümkündür. Müşahidələr bank qurumlarında vergilərin hesablanma dövründə səhvlər olmasını mövcud normativ protokolların doğru şəkildə tətbiq olunmamasını, normativ protokollarda müşahidə edilən yeniliklərin zamanında nəzərə alınmamasını vergiyə cəlb etmə qaydalarının qismən pozulmasını aşkara çıxarıb və aşkar olub ki, belə kiçik nöqsanlar başqa mərhələlərdə də vergi hesabatlarının tərtibi və ödəmələrin həyata keçirilmə mərhələsində də buraxılıb. Müşahidələrlə müəyyən olunub ki, bəzi hallarda ilkin sənədləşmə göstəriciləri ilə vergi hesabatlarının göstəriciləri arasında fərqlər var, hesabatlarda arifmetik səhvlər mövcuddur, hesabatlar bəzən gec təqdim olunur. Və ya vergi ödənişlərinin gecikdirilməsinə artıq vergilərin ödənilməsinə də təsadüf olunur. Vergi icrası ilə əlaqədar bu xırda nöqsanlar vergi nəzarətinin zəif təşkilindən xəbər vermir. Müşahidələr vergi nəzarətinin də, xüsusi bir institutun - vergi auditinin də nisbətən gerçək səviyyədə tətbiqini müəyyən edir və aşağıdakı cədvəldə verilən sualların cavabı da bu cəhəti təsdiq edir.

Cədvəl 4. Banklarda vergi nəzarəti və daxili auditin mövcud vəziyyəti

	Bəli	Xeyir
Bankın gəlir və xərclərinə operativ nəzarət aparılırmı?	Aparılır	-
Plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə, borcların ödənilməsinə nəzarət edilirmi?	Həyata keçirilir	-
Vergi bazasının düzgün təyin edilməsinə, vergi ödənişlərinin həyata keçirilməsinə operativ nəzarət edilirmi?	Nəzarət edilir	-
Vergi nəzarəti göstəricilərindən səhmdarların istifadə imkanı mövcuddurmu?	Mövcuddur	-
Hesabat vergi göstəriciləri ilə plan vergi göstəriciləri müqayisə olunurmu?	Olunur	-
Vergi planlaşdırılması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının hazırlanması zamanı buraxılan səhvlər təhlil edilirmi?	Qismən analiz edilir	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Tədqiq etdiyimiz bəzi nəzəri baxışlar, bir sıra bank qurumlarında edilən müşahidələrin nəticələrini sonlandıraraq, iddia etmək olar ki, ölkə bank təşkilatları sektorunda daxili audit idarəetməsinin ciddi inkişaf etdirmələrə ehtiyacı vardır. Bu inkişaf etdirmələri, korporativ idarəetmə üsullarının tətbiqi əsasında həyata keçirilə bilər.

2.2. Müasir şəraitdə səhm kapitalının formalaşmasının maliyyə mexanizminin təşkili problemləri

Orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinin səhmdar cəmiyyətlərə dönüşmə yolu ilə aparılması prosesi hüquqi cəhətdən Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 29 noyabr tarixli 208-1Q saylı Qanun ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisəsinin səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsinin qaydaları haqqında» əsasnamə ilə tənzimlənir. Bu əsasnaməyə görə, dövlət idarələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə dönüşməsi həm də, onların özəlləşdirilməsi vaxtı bu idarələrdə işləyən işçilərin hüquqları, həmçinin əhalinin sosial müdafiəsi ölkənin qüvvədə olan qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunur. Dövlət idarələrinin özəlləşdirilməsi vaxtı səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi, idarələrdə yaradılmış özəlləşdirmə komissiyaları tərəfindən hazırlanmış və dövlətin uyğun icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunmuş özəlləşdirmə planları ilə yerinə yetirilir. Həmçinin, səhmdar cəmiyyətlərinə dönüşən dövlət

müəssisələrinin ölkənin adından müəssisələrin yaradıcısı kimi uyğun icra hakimiyyəti orqanı çıxış edir.

Özəlləşdirmə prosesində ölkə idarələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi real texnoloji və idarəçilik münasibətlərini nəzərə almaqla yerinə yetirilir. Həmçinin, sərbəst təsərrüfat subyektlərinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi vaxtı qeyri şərt və məhdudiyyətlərə icazə verilmir.

Özəlləşdirmənin ilk illərində göstərilən qaydanın icrası zamanı müəyyən kənarlaşmalara yol verilməsi zərurəti meydana çıxdı. Belə ki, səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının həcmi müəyyən edilərkən müəssisənin əmlakının ümumi dəyərindən kreditor borclarının hamısının deyil, yalnız vaxtında ödənilməmiş kreditlərin çtılmasına icazə verilirdi. Nəticədə səhmdar cəmiyyətinin real olmayan, süni surətdə artırılmış nizamnamə kapitalı formalaşırdı. Həmin qayda ilə müəyyən edilən nizamnamə kapitalının həcminə uyğun səhmlər buraxılmaqla satışa çıxarılırdı. Bununla da səhmi satın alan şəxslər kredit məbləğinin həm səhm satın alınarkən, həm də kredit məbləği ödənilməklə iki dəfə ödəyirdilər.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəssisənin özəlləşdirmə planına müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyətini yaradır və bu sənədləri dövlət qeydiyyatını apan icra hakimiyyəti orqanına təhvil verilir. Yaradılan səhmdar cəmiyyətin dövlət qeydiyyatının aparılması qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vaxtda həyata keçirilir. Dövlət qeydiyyatına müvafiq olaraq uyğun icra hakimiyyəti orqanı dövlət rüsumu verməkdən azad edilir.

Özəlləşdirmə prosesində yaradılmış səhmdar cəmiyyəti dövlət qeydiyyatına alındığı vaxtdan nazirliklərin, dövlət idarələrinin, konsernlərin, böyük şirkətlərin, birliklərin və başqa idarəetmə və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətindən çıxır və müəssisəyə çevrilmiş, onun əmlakı isə səhmdar cəmiyyətinin hesabına keçmiş hesab olunur.

Səhmdar cəmiyyətinin hesabına onun nizamnamə kapitalını təşkil edən dövlət müəssisəsinin əmlakı verilir. Nizamnamə kapitalının ölçüsü icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq normativ-hüquqi aktına əsasən müəyyən

edilir. Dövlət müəssisəsinin özəlləşdirilməsi mərhələsində səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsi nəticəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyəti çevrilən müəssisənin hüquqi varisi hesab edilir. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla özəlləşdirməyə məhdudiyyətlər yalnız adi səhmlərin nəzarət zərflərinin və məhdudlaşdırılan hissəsinin dövlətin mülkiyyətində qalması yolu ilə və yaxud «qızıl səhm»in verilməsi formasında qoyula bilər. Özəlləşdirmə prosesində təsis edilmiş səhmdar cəmiyyətlərində, habelə onların nəzarət zərfləri və ya səhmlərin ayrı bir hissəsi dövlət nəzdində qaldıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanları dövlət adından mülkiyyətçi olaraq çıxış edir. Məhz bu qurum həmin səhmdar cəmiyyətlərinin nizamnamə kapitahdakı dövlətin payı həcmində cəmiyyətin fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Səhmdarlarının ilk ümumi yığıncağı keçirilənə qədər səhmdar cəmiyyətinin idarə heyətinin sədri dövlət proqramına uyğun olaraq müəssisənin səhmdar cəmiyyətinə dönüşməsi haqqında qərar qəbul edən uyğun icra hakimiyyəti orqanı vasitəsi ilə təyin olunur. Bu zamanda səhmdar cəmiyyətinin müşaidə şurasının səlahiyyətlərini onun nizamnaməsinə müvafiq olaraq uyğun icra hakimiyyəti orqanı yerinə yetirir.

Səhmdarların birinci yığıncağı səhmdar cəmiyyəti dövlət qeydiyyatına alındığı gündən on iki ay vaxtdan gec olmamaqla keçirilir. Cəmiyyətin daimi idarəetmə orqanları da məhz bu yığıncaqda formalaşdırılır. Səhmlərin bir hissəsi dövlətdə qaldıqda cəmiyyətin ümumi yığıncağında iştirak etmək üçün dövlətin mülkiyyətində qalan səhmlərin sayına müvafiq olaraq dövlət orqanlarının nümayəndələri uyğun icra hakimiyyəti orqanı vasitəsi ilə təyin edilir.

Dövlətin adından mülkiyyətçi səlahiyyətlərini yerinə yetirən uyğun icra hakimiyyəti orqanı səhmlərin satıcısı kimi çıxış edir. Səhmlərin satışı Milli Depozit Sistemi tərəfindən aparılan səhmdarların reyestrində uyğun dəyişikliklər etməklə qeydiyyata alınır. Bu zaman səhmdarların istəyi ilə onlara səhmlərə aid olan şəhadətnamə verilir.

Özəlləşdirilən dövlət idarələrinin işçilərinin o müəssisənin əmlakının və yaxud səhmlərinin on beş faizini güzəştli şərtlərlə almaq imkanı vardır. Güzəştlərin

verilməsi və idarə işçilərinin özəlləşdirmədə iştirak etməsi II Dövlət Proqramına uyğun olaraq tənzimlənir.

Ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyət kəsb edən dövlət idarələri fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilir və bu vaxt həmin müəssisəyə strateji investor cəlb etmək üçün satışa onun səhmlərinin əlli bir faizi və yaxud daha çox hissəsi çıxarılır. Dövlət müəssisələrinin dönüşü nəticəsində yaranmış səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin on beş faizi, qalan səhmlərin və həmçinin hissələrin satışı üsuluna baxmayaraq işçiləri birbaşa güzəştli satışa yönləndirir.

Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi fəaliyyətində səhmlərin nəzarət zərtinin və məhdudlaşdırılan hissəsinin dövlət təbəçiliyində qalması şərti ilə məhdudiyyətlər olduqda dövlətin nümayəndələrinin eyni səhmdar cəmiyyətlərin idarəetmə orqanlarında iştirakı qaydaları uyğun icra hakimiyyəti orqanı vasitəsi ilə təsdiq olunmuş normativ-hüquqi aktlara müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Dövlət müəssisəsinin özəlləşdirilməsi anında səhmləri güzəştli alınaq hüququ aşağıdakılara aid edilir:

- əsas iş yeri həmin idarə hesab edilən işçilərə;
- ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq eyni bir müəssisədə əvvəlki iş yerinə qayıtmaq hüquqi olan şəxslərə;
- özəlləşdirilən müəssisədə yeddi ildən çox çalışmış və eyni bir müəssisədən təqaüdə çıxan şəxslərə;
- 1995-ci il yanvar ayının I-dən sonra işçilərin sayı və həmçinin ştatların ixtisarına görə işdən çıxarılmış və işsiz statusu alan işçilərə.

İşçi kollektivinə və onlarla eyni tutulan şəxslərə satışa yönəldilən səhmlərin həcmi səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin on beş faizi həcmində müəyyən olunur. Səhmdar cəmiyyəti dövlət uçotuna alındıqdan və daha sonra səhmləri buraxıldıqdan sonra müəssisəsinin özəlləşdirmə komissiyası Özəlləşdirmə barəsində qərar qəbul eləmiş orqanın təyin etdiyi zamanda səhmlərin sərfəli şərtlərlə satışının təşkilinə başlamağa məcburidir.

- səhmlərin sərfəli satışı qaydaları və müddəti;

- səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı;
- sərfəli satılan səhmlərin ümumi sayı;
- sərfəli satışda iştirak etmək hüququna malik olan insanların sayı;
- səhmin nominal dəyəri;
- sifarişlərin verilmə qaydası.

Səhmlərin sərfəli satışı 25 gün müddətinə başa çatmalıdır.

Səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin işçilərə sərfəli satışı aparılarkən əvvəlcə idarənin özəlləşdirmə komissiyası tərəfindən səhmləri sərfəli satın almaq hüququna malik olan şəxslərin siyahısı hazırlanır. Bundan sonra işçilərin hamısının Özəlləşdirmə komissiyasına verəcəkləri özəlləşdirmə çeklərinin sayı müəyyən olunur. Bunun üçün son iki ixtisaslaşdırılmış çek hərraclarında satılan dövlət əmlakının dəyəri eyni hərraclarda çıxarılmış özəlləşdirmə çeklərinin sayma bölünməklə bir özəlləşdirmə çekin qiyəti müəyyənəşdirilir. Güzəştli satışa təqdim olunmuş səhmlərin ümumi nominal dəyərini çeklərin dəyərinə bölməklə təqdim ediləcək özəlləşdirmə çeklərinin məcmu sayı, həmin sayı işçilərin sayına bölməklə ayrı-ayrı işçinin bərabər sayda təqdim edəcəyi çeklərin sayı müəyyənəşdirilir. Hesablamalar zamanı yuvartaqlaşdırılmalar ümumi qaydada həyata aparılır.

Güzəştli satış özəlləşdirmə haqqında rəsmi elan günündən etibarən iyirmi beş gün ərzində keçirilir və özəlləşdirmə komissiyasının verdiyi sənədlər əsasında sərfəli satışın yekunlarına görə bölüşdürülmüş səhmlərin nə qədər olduğu müəyyən olunur. Güzəştli satışa çıxarılan səhmlərin işçi kollektivlərinin güzəştli satışda iştirak etməmiş və qismən iştirak etmiş şəxslərin sayına mütənasib hissəsi (bütünlükdə işçi kollektivi üzvləri və həmçinin onlarla eyni tutulan üzvlər sərfəli satışdan imtina etdiyi təqdirdə səhmlərin hər biri) Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin qərarı ilə özəlləşdirmə planına görə qalan satış üsulları ilə özəlləşdirilir. Müəssisənin özəlləşdirmə komissiyasının verdiyi sənədlərə görə sərfəli satışın tamamını təsdiqləmək üçün həmin satışda iştirakçı olan üzvlərin ümumi yığıncağı olur və bu yığıncağın protokolu Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət

Komitəsinə verilir. Protokolları Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsi qəbul etdikdən sonra verilmiş özəlləşdirmə çəkləri həm özəlləşdirmə komissiyasının sədrinin, həm də üzvlərinin iştirakı ilə silinir. Özəlləşdirmə çəklərinin silinməsi çəklərin sağ tərəfindəki kötöklərinin kəsilməsi ilə yerinə yetirilir.

Özəlləşdirmə komissiyasının protokolunda güzəştli satışın keçirilməsi vaxtı, bir səhmin nominal dəyəri, səhmlərin məcmu sayı, sərfəli satışda iştirak edən şəxslərin siyahısı və onlara düşən səhmlərin sayı, sərfəli satışa çıxarılan və satılmayan səhmlərin sayı və nominal dəyəri haqqında məlumatlar yer alır.

Güzəştli satılan səhmin sahibi reyestrdən çıxarışı aldıqdan sonra öz səhmini özgəninkiləşdirə bilər.

özəlləşdirmə planı; İcarəyə verilən dövlət əmlakı özəlləşdirilmək üçün açıq tipli səhmdar cəmiyyətinə döndüyü zaman onun səhmləri satılmaq üçün ilk birinci olaraq icarəçiyə təklif olunur. İkinci Dövlət Proqramı qəbul edilən vaxtadək bağlanmış və müvafiq olaraq Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsində qeydiyyatdan keçmiş icarə müqaviləsinə görə fəaliyyətdə olan orta və iri müəssisələrin səhmləri bu nisbətdə satılır: On beş faizi işçi kollektivinə güzəştli satılır; otuz faizi nominal dəyəri ilə birinci olaraq icarəçiyə təklif edilir; əlli beş faizi ixtisaslaşdırılmış çek hərracında təklif olunur.

Özəlləşdirilən ümumi orta və iri dövlət müəssisələri ilk olaraq səhmdar cəmiyyətlərinə dönüşür və daha sonra özəlləşdirilir. Dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə dönüşməsi texnoloji bağlılıq faktı nəzərə alınmaqla yerinə yetirilir. Dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə dönüşməsi əsasnamə ilə tənzimlənir. Bu proses özəlləşdirmə komissiyaları tərəfindən hazırlanmış və Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi tərəfindən təsdiq olunmuş özəlləşdirmə planı əsasında yerinə yetirilir.

Dövlət idarələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi haqqında uyğun qərar qəbul edildiyi vaxtdan etibarən on gün müddətində özəlləşdirməyə hazırlıq məqsədi ilə hər bir idarədə özəlləşdirmə komissiyası yanadılır. Komissiya aşağıda

qeyd olunan sənədləri hazırlayır və təsdiq olunması üçün Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinə təqdim edir:

- müəssisənin əmlakının inventarlaşdırılması və qiymətləndirilməsi barəsində akt;

- kommersiya banklarının nizamnamə kapitalında özəlləşdirilən müəssisənin iştirak payının tərkibi və dəyəri haqqında arayış və həmin paym özəlləşdirilməsi haqqında təklif;

- son yekun üç ilin illik hesabat balansları və son yekun hesabat dövrünün balansı;

- səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi

Özəlləşdirilən müəssisələrin dövlət mülkiyyətində qalması nəzərdə tutulmayan səhmləri səhmdar cəmiyyətinin qeydiyyatı alındığı vaxtdan satışa çıxarılır.

Orta və iri dövlət idarələrini səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməklə onların bir hissəsi fərdi layihələr və investisiya müsabiqələri ilə özəlləşdirilir. Bu üsullarla özəlləşdirilən müəssisələr istisna olmaq şərti ilə, qalan orta və yaxud iri müəssisələrin səhmləri bu nisbətdə satılır: on beş faizi işçi kollektivinə güzəştli satışa yönəldilir; otuz faizi pul hərracına yönəldilir; əlli beş faizi ixtisaslaşdırılmış çek və yaxud pul hərraclarına yönəldilir.

Pul hərracına çıxarılan səhmin hissəsi satılmadıqda yuxanda göstərilən satış ardıcılığına riayət olunmadıqda, səhmlər pul və həmçinin ixtisaslaşdırılmış çek hərraclarına bərabər olan hissələrlə çıxarmaq olar.

Səhmlərin buraxılışı, qeydiyyatı və tədavülü qaydalar; qanunvericiliyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi vaxtı səhmdar cəmiyyətlərin səhmlərinin satışına aid məcmu məlumatlar təsdiq adildikdən sonra Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən Milli Depozit Mərkəzinə təqdim edilir.

Özəlləşdirilən əmlakın qiymətləndirilməsi özəlləşdirmə prosesində ən mürəkkəb problemlərdən biri hesab edilir. Keçmiş postsovet Ölkələrində bu sahədə zəruri normativ-hüquqi bazanın olmaması və ya kifayət qədər təkmil olmaması, bu problemin həllini daha da çətinləşdirmişdir.

Özəlləşdirilən müəssisəsinin satış qiyməti və yaxud dövlət müəssisələrinin nəzdində yaradılmış səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı, müəssisənin qiymətləndirilən balans aktivinin dəyərindən balansın müvafiq passiv maddələrinin dəyəri çıxılaraq əldə edilmiş ilkin qiymətə müəyyən edilmiş müəssisənin maliyyə asılılığı, müəssisənin yerləşdiyi zona, müəssisənin yerli xammalla təchizi və müəssisənin gəlirlilik əmsalları tətbiq olunmaqla hesablanır.

Səhmdar cəmiyyətlərinin nizamnamə kapitalı onların ilkin qiymətlərini əks etdirir. Məhz bu qiymətin əsasında onların səhmlərinin kapital dəyəri hesablanır və səhmlərin satış qiymətləri onların nominal dəyərinə bərabər götürülür. Hazırda təcrübədə səhmlərin satış qiyməti bazar konyukturundan asılı olaraq kotirovka qaydasında müəyyən edilmir və səhmlərin satışı hərracda nominal dəyərə görə həyata keçirir.

Özəlləşdirmənin ilk illərində səhmlərin, satıl mənası min əsas səbəblərindən biri müəssisələrin satış qiymətinin yüksək olması idi. Belə ki, AR NK-nın 1996-cı il avqust tarixli 115 sayılı qərarı ilə müəssisələrin ilkin qiymətləri 37,5 dəfə artdı. Qərarla icarə müəssisələrində və qeyri-istehsal sahələrinə aid olan müəssisələrin bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətləri üzrə start qiymətlərinin bahalaşması nəzərdə tutmasa da, 1997-ci ildən etibarən özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin hamısının start qiymətləri hesablanaraq onların dəyəri süni surətdə 2 dəfədən çox artırılıb!.. Nəticədə özəlləşdirməyə çıxarılan sənaye müəssisələrinin satış xeyli azaldı. Məsələn burasında idi ki, o dövrdə maddi istehsal sahələrində müəssisələrin istehsal gücündən 10%-dən çox istifadə edilən hallarda gücdən istifadə əmsalının 1,1 -1,5 dəfə tətbiqi reallıqla uzlaşmırdı, təbii ki, fikrimizcə, belə müəssisələrdə istehsal güclərindən istifadə əmsalı müəssisənin gücü 85%-dən çox mənimsədildiyi hallarda tətbiq olunmalıydı. Eyni halı zona

əmsallarına da əld etmək olar. Belə ki, o dövrdə bu əmsallar rentabellik səviyyəsi 25%-dən çox olan müəssisələrə tətbiq edilməliydi. Yalnız belə olan halda əmlak alıcısında stimül yaratmaq mümkün olardı.

Hazırda müəssisələrin satış qiymətinin aşağı həddi maksimal həddin 13 faizini təşkil edir. Qiymətləndirmə arasında belə kəskin fərqi olması subyektiv halların yaranmasına və yenə də əvvəlki mərhələdə olduğu kimi çoxlu pozuntulara gətirəcəkdir. Fikrimizcə, qiymətləndirmə arasında fərq kəskin aşağı salınmalı və əmsallar arasındakı intervallara yenidən baxılmalıdır.

Hazırda yalnız əsas fondların, başa çatdırılmamış tikinti obyektlərinin və quraşdırılmamış avadanlıqların bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsi, müəssisənin balansında olan ehtiyatların (xammal, yanacaq, hazır məhsullar, ehtiyat hissələri və s.) isə balans dəyəri ilə qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin müəssisə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq, əmlak kompleksi kimi bazar qiymətləri ilə yenidən qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, onun əsas və dövrüyyə fondlarının və qiymətli kağızlarının ildə bir dəfə bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Özəlləşdirilən dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamənin 7-ci bəndində balansda əks olunan torpaq su və təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları qiymətləndirilən əmlakın tərkibinə daxil edilir. Lakin onların qiymətləndirmə mexanizmi verilmir,

Dövlət müəssisələrinin balansının passiv sahəsində bəzi maddələr borc öhdəlikləri yaratmır. Məsələn, balansın passivinin 2-ci bölməsində göstərilən «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabında hesabat ilində alınmış, lakin gələcək hesabat dövrlərinə aid edilən gəlirlər, «Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar» və «Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar» hesablarında, mühasibat uçotu haqqında qanuna uyğun olaraq, müəssisə tərəfindən öz mənfəəti hesabına yaratdığı ehtiyat vəsaitlərinin qalıqları, «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabında isə nizamnamə kapitalına təsisçilər tərəfindən vəsait (əmlak) qoyuluşu əks etdirilir.

Beləliklə, balansın passivində yerləşməsinə baxır ayaraq bu hesablar müəssisə üçün borc öhdəlikləri yaratmır və Özəlləşdirmə dövrünə onlarda əks etdirilmiş məbləğlər qədər əmlakın dəyərinin azaldılması düzgün hesab edilə bilməz.

Balans aktivinin ümumi yekununa (A) keçmiş və hesabat illərinin ödənilməmiş zərərləri də (bölmə III) daxil edilir. Lakin onlar müəssisənin aktivini hesab edilmir. Odur ki, bu hal qiymətləndirmədə nəzərə alınmalıdır.

«Özəlləşdirilən dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamə» də (bənd 12) göstərilir ki, dövlət müəssisənin əmlakının icarəyə verilməsi vasitəsi ilə yaradılmış icarə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi vaxtı qiymətləndirmə bu əsasnaməyə müvafiq olaraq aparılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət icarə və birgə müəssisələrinin öhdəliklərinə görə cavabdehlik daşımır, onların istehsal etdikləri məhsullar, o məhsulların satışından əldə olunan gəlirlər belə müəssisələrin mülkiyyətidir. Bu da ona dəlalət edir ki, özəlləşdirmə anına belə statuslu müəssisələrin kreditor və kredit borcları müqabilində salıxa çıxarılan dövlət əmlakının məbləği azaldılmalıdır.

Bu cür yanaşma eyni ilə icarə və birgə müəssisələrin debitor borclarına, pul vəsaitlərinə, onların zərərlə və ya mənfəətlə işləmələrinə də aiddir. Beləliklə, icarə və birgə müəssisələrin əmlakının qiymətləndirilməsi və onların bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının hesablanması bu cür prinsipial xüsusiyyətləri mövcuddur və özəlləşdirmə dövründə tam nəzərə alınmalıdır.

Fikrimizcə, icarə və birgə müəssisələrin bazasında təsis edilən səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının müəyyən edilməsi barəsində ayrıca normativ - hüquqi sənəd hazırlanmalıdır. Ona görə ki, «Əsasnamə»nin 5-ci bəndində göstərilən müəssisə balansının aktivindən passiv hissəsinin müvafiq maddələrinin çıxarılmasını nəzərdə tutan A-P ifadəsi belə müəssisələrə tam tətbiq oluna bilməz.

Birgə müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı səhmdar cəmiyyətinə çevrilmə qaydalarında da digər müəssisələrlə milqayisədr- tərtibli cəhətlər var. Normativ - hüquqi sənədlərdə belə xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

«Azərbaycan Respublikasının 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı»nda qeyd edilmişdir ki, birgə müəssisələrin nizamnamə kapitalındakı dövlət payı özəlləşdirilən müəssisənin əmlakının tərkibindən çıxarılır və özəlləşdirici orqana verilir.

O isə öz növbəsində bu əmlakı açıq hərraclarda satır. Keçmiş illərin təcrübəsi göstərdi ki, heç də bütün hallarda bunu etmək mümkün olmur. Məsələn, dövlət müəssisəsi təsis payı şəklində istehsal binasının müəyyən hissəsini versə də, onu nə ərazi və nə də texnoloji baxımından dövlət müəssisəsindən ayırmaq mümkün deyil. Özəlləşdiricilər təsis payının qoyulduğu maddi formanı (pul vəsaiti, dövriyyə və ya əsas fondlar, istifadə hüquqları) və digər faktiki vəziyyəti nəzərə alaraq, həmin payların ya ayrıca özəlləşdirilməsi və ya dövlət müəssisənin Özü ilə birlikdə özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul edirdilər. Bunları nəzərə alaraq, «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»nda haqlı olaraq özəlləşdirmə komissiyalarına həvalə edilmişdir ki, onlar müştərək müəssisələrin nizamnamə kapitalında özəlləşdirilən idarənin iştirak payının tərkibi və həmçinin dəyəri haqqında arayış və payın özəlləşdirilməsi haqqında təklif hazırlasınlar.

Aydın ki, birgə müəssisələrdə xarici vətəndaşlar da çalışır və onların güzəşt hüququ olmamalıdır. Bəzi işçilər birgə müəssisə yaradılana qədər, məsələn, pay şəklində qoyulan istehsal sexində çalışmışlar, bəziləri isə sonradan işə qəbul edilmişlər. Elə birgə müəssisə də var ki, dövlət ona pay kimi ancaq daşınmaz əmlak və ya dövriyyə vəsaitləri vermiş, işçi kollektivini isə birgə müəssisə sonradan özü formalaşdırmışdır.

Nəhayət, birgə müəssisələrin təşkilati - hüquqi formalarından biri olan səhmdar cəmiyyətləri mövcud qanunvericiliyə əsasən kollektiv mülkiyyət formasına aid edilirlər. Orada çalışanların da mənfəətdən dividend almaq hüququ var. Bir sözlə, birgə müəssisələr dövlət müəssisəsi deyil ki, onun da kollektivi bütün hallarda özəlləşdirmədə güzəşt hüququna malik olsunlar. Odur ki, fikrimizcə, müəssisələrdəki dövlət payının özəlləşdirilməsi haqqında hazırlanacaq əsasnamədə bu məsələlər öz əksini tapmalıdır.

Təcrübədə əsasən böyük məbləğdə investisiya tələb etməyən xırda dövlət müəssisələri bazasında qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri yaradılır. Böyük məbləğdə investisiya tələb edən müəssisələr hərrac və ya müsabiqə yolu ilə satılır, açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri yaradılır, Dövlət müəssisələri əsasında həm açıq, həm də qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri yaradılarkən müəssisənin əmlakının düzgün qiymətləndirməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əmlakın qiymətinin real bazar dəyərindən yüksək olması səhmdarların hüquqlarının pozulması, yeni yaranmış səhmdar cəmiyyətin gələcək fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Bununla yanaşı, hərrac və ya müsabiqə yolu ilə dövlət müəssisələri əsasında yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin start (satış) qiymətlərinin real bazar qiymətlərindən yuxarı olduğu hallarda hərrac və ya müsabiqədə iştirak etmək İstəyən investorların hərracda iştirak etməmələri və özəlləşmə prosesinin ləngidilməsi ilə nəticələnmə bilər. Doğrudur, alış qiyməti qiymətləndirmə dəyərindən artıq olduğu hallarda həm beynəlxalq, həm də milli mühasibat uçotu prinsiplərinə əsasən artıq ödənilmiş vəsait müəssisənin dəyəri kimi qiymətləndirilərək mühasibat uçotunda qeyri-maddi aktiv şəklində əks etdirilir.

İstifadə müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərin köhnəlmə normaları isə 10 faiz olaraq 10 il müddətinə müəyyənləşdirilmişdir. Bu səbəbdən hərracda iştirak edən hər bir investor aldığı əmlaka görə artıq ödənilmiş məbləğin nə dərəcədə səmərəli olacağını təhlil edəcəkdir.

Müəssisə özünün əmlakını, kapitalını, öhdəliklərini, dövrüyyə aktivlərini, fondlarını və ümumi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindəki təsərrüfat əməliyyatlarını mühasibat uçotunda şəffaf əks etdirmək üçün mütləq onların ilkin və yaxud bərpa dəyəri ilə düzgün qiymətləndirilməsini, lazımi vaxtlarda yenidən qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Hesab edirik ki, səhmləşdirmə zamanı nizamnamə kapitalını dəqiq hesablamaq üçün əmlakın müəssisələrin dəyişməz tarixə hesabat balanslarının göstəricilərinə əsasən qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

2.3 Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin effektivliyinin təhlili.

Maliyyə nəzarəti səhmdar cəmiyyətlərdə təyin edilmiş xərclərin normativlərdən kənarlaşmaları aşkar etməyə, vəsaitlərdən istifadənin səmərəli olmağını və qənaəetmə istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir. Pozuntuların müəyyən edilməsi halında müvafiq tədbirlər görülməli, günahkarlar məsuliyyətə cəlb edilməli, belə pozuntuların gələcəkdə təkrar edilməməli və yaxud azaldılması üçün tədbirlər görülməlidir. Nəticədə, səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin predmeti maliyyə sərvətlərinin formalaşma və istifadə olunması mərhələsidir, obyekt isə fəaliyyətləri bu mərhələlərlə birbaşa əlaqədar olan idarəetmə orqanlarıdır. Müəssisələrdə daxili auditin informasiya bazası şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barəsində informasiya, mühasibat uçotunun məfhumları, qəratların qəbul olunması üçün mühim olan başqa daxili informasiyalardır. Daxili maliyyə nəzarəti və idarəetmə analizi üçün mühüm istehsal və maliyyə uçotudur və tamamilə idarəetmə uçotu sistemini əhatə edir. Daxili auditin təşkil edilməsində əsas məsələ daxili audit şöbəsinin təşkilat strukturunun ərsəyə gəlməsi və bölmədə çalışan əməkdaşların təcrübə və səriştəliyinin dəyərləndirilməsidir. İqtisadi subyektlərdə təşkil edilən daxili auditin təşkilat strukturu iş özəlliklərindən və rəhbərliyin əsas vəzifələrinin həlli ilə bağlıdır.

Səhmdar cəmiyyətlərdə qurulmuş daxili audit xidmətindən iqtisadi səmərəliyini daxili auditin əməliyyatlarının keyfiyyətinin və yaxud daxili auditin təşkilati məsələlərinin hər hansısa səmərəli nəzarətinin təmin edilməsi nəticəsində əldə etmək olar. Vurğulamalıyıq ki, daxili audit idarənin struktur şöbəsi olaraq əsas keyfiyyət meyarına sahibdir

– iqtisadi səmərəlilik meyarı. Nəticə etibarilə o, fəaliyyətində həmişə öz işinin nəticələrini həmin nəticələrə görə sərf edilən vəsaitlərlə mütənasibliyinə baxmalıdır. Kənar auditdən fərqli olaraq bölməsinin fəaliyyətinin nəticəsi yalnız təcrübəli fikrin bildirilməsindən deyil, eyni zamanda operativ məsələlərin, cari

işlərin icrasından ibarətdir. Daxili audit şöbəsinin fəaliyyətindən iqtisadi səmərəlilik texnoloji, metodoloji bazanın daim inkişaf etdirilməsi nəticəsində əldə edilir. Daxili audit şöbəsi fəaliyyətinin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi aşağıdakı sadalananları daxil edən sistemdir: səmərəlilik, sənədləşdirmə, metodoloji uyğunluq və təşkilati uyğunluq. Daxili audit şöbəsi fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət əməliyyatları “daxili auditin keyfiyyəti testləri”nin tətbiq olunmasına əsaslanmalıdır.

Dörd blokdan təşkil edilən daxili auditin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi sisteminin nəticəsinin bir neçə variantı vardır. Bu nəticələr hesabına daxili audit bölməsi son formalaşdırır və müvafiq təklifləri irəli sürür.

Cədvəl 5. Daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi

Daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin bloku	VARIANTLAR			
	I	II	III	IV
Səmərəlilik	Qeyri məqbul	məqbul	məqbul	məqbul
Sənədləşdirmə	Məqbul	Qeyri məqbul	məqbul	məqbul
Metodoloji	Məqbul	Qeyri məqbul	məqbul	məqbul
Uyğunluq	-	-	Məqbul	-
Təşkilati uyğunluq	Məqbul	Məqbul	Məqbul	Qeyri məqbul

Mənbə: <http://pravo.studio.com>

Variant 1. Səmərəlilik blokunun qeyri məqbul olması vəzifələrin həcmindən çoxluğu ilə, daxili audit əsas məqsəd və vəzifələrini tərtib edilmiş metodoloji baza ilə uyğun olmamasından irəli gələn daxili audit bölməsinin qeyri səmərəli fəaliyyəti deməkdir

Təvsiyələr: qoyulmuş məsələlərə yenidən baxılmalı və ya onların həll edilməsi metodikasını sadələşdirmək lazımdır.

Variant 2. İqtisadi səmərəlilik qazanılsa da baxmayaraq, sənədləşdirmənin bölmədə qeyri məqbul olması bölmədə sənədlərin saxlanması, tərtib olunmasının yaxşı durumda olmaması deməkdir. Belə durum sonradan səmərəliliyin azalmasına səbəb ola bilər, çünki sənədləşmənin düzgün aparılmaması daxili auditorların təqdim etdikləri nəticələri şübhə altına qoyur.

Təvsiyələr: sənədlərin saxlanması, tərtibi, aparılması qaydalarını təyin edən daxili audit standartının qəbul olunması və bu sahədə nəzarətin intensivləşdirilməsi.

Variant 3. Daxili auditin metodoloji bazasının qeyri məqbul olması səmərəliliyinin dərhal zəifləməsinə nədən ola bilər.

Təvsiyələr: Daxili audit standartlarının qəbul edilməsi ilə optimal metodoloji bazanın yaranması, işçi heyətinin öhdəliyinin artırılması.

Variant 4. Təşkilati prinsiplərə müvafiqlik blokunun qeyri məqbul olması bölmə işçilərinin müstəqilliyinin itirilməsinə, bölmənin ölçülərinin onun funksiya və həll edilməli məsələlərə uyğun olmamasına təkan verir, nəticədə işçi heyətinin iş yükünün artması və səmərəliliyin azalması baş verir.

Təvsiyələr: daxili audit bölməsinə xas olan daxili təşkilati sənədlərin təşəkkül etməsi; onların razılaşdırılması; icra edilməsi üzrə məsuliyyətin təyin olunması.

Bu və yaxud başqa variantlar üzrə son nəticə və təvsiyələri daxili auditin keyfiyyəti testlərinin müfəssəl olaraq baxılmasından sonra vermək olar. Beləliklə, təklif olunmuş daxili auditin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi metodikasından faydalanaraq daxili auditin metodologiyası nöqteyi-nəzərindən, onun iqtisadi səmərəliliyi nöqteyi-nəzərindən daxili auditin optimal təşkilinə yiyələnmək olar.

Təşkilatın kommersiya fəaliyyətində bütün növ risklərin azaldılmasında daxili auditin oynaya biləcəyi rolun doğru şəkildə qiymətləndirilməsi zərurəti nəzərə çarpır. Əks halda, auditin təftişlə eyniləşdirilməsi kimi mövcud olan, onun yalnız mövcud, artıq baş vermiş nöqsanları üzə çıxarmaqla təqsirkarların cəzalandırılması ilə məşğul olan bir fəaliyyət növü kimi qəbul olunması fikrinin daha da möhkəmlənməsi gerçəkliyi ortaya çıxar bilər.

Sahibkarlıq subyektlərində inkişaf etmiş korporativ idarəetmə üsullarının tətbiqində daxili auditin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Ona görə ki, sahibkarlıq subyektlərində iqtisadi səmərəliliyin artmasında və ümumi inkişafın təmin olunmasında daxili auditin rolunun gələcəkdə daha da artacağı haqqında

müləhizələr bu istiqamətdə yürüdülmüş araşdırmanın nəticələrində özünü aydın şəkildə biruzə verir.

Cədvəl 6. Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili auditin növlərində gözlənilən və təxmin edilən dəyişikliklər (%-lə)

Fəaliyyət növü	Artacaq	Azalacaq	Dəyişməyəcək	Cəmi 100%
Maliyyə prosesinin nəzərdən keçirilməsi	43.6	14.6	41.8	100
Risqlərin idarə edilməsi	79.6	2.4	18.3	100
İdarəçilik	63.4	4	32.7	100
Qanunvericiliyə uyğunluq	46.8	11.6	41.5	100
Firmadaxili ümumi nəzarət	46.3	14.5	39.2	100

Mənbə: cədvəl müəllifin şəxsi tədqiqatı nəticəsində toplanmış məlumat əsasında tərtib edilmişdir

Vurğulayaq ki, müasir təsərrüfatçılıq şəraitində hər hansı səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti böyük sayda daxili və xarici risklərə meyillidir. Bununla bağlı olaraq menecmentin qarşısında, ilk öncə, idarəetmə prosesini elə təşkil etmək vəzifəsi qoyulur ki, risklərin yaranmasına doğru aparan xoşagəlməz hadisələrin tərəqqisinin qarşısı alınsın.

Müasir dövrdə iqtisadi rəqabət şəraitində müəssisələr böyük sayda risklərlə üzləşirlər. Bu risklər resursların bahalıqı və yaxud qıtlığı, itkilərin peyda olması, iqtisadi durumun qeyri-müəyyənliyi, qeyri-sabit vergilərin ağırlığı, alıcılıq qabiliyyətinin dəyişilməsi ilə şərtlənmişdir. Nəticədə kiçik və orta şirkətlər daha ağır duruma düşürlər və belə olduğu təqdirdə fırldaqçılıq risklərinin artması da qaçılmazdır, onların baş verməsi üçün əlverişli şərait ortaya çıxır.

Səhmdar cəmiyyətlərin mülkünün və resursların itkisi riskləri, o cümlədən səmərəliliyə nəzarət daxili auditin prioritet vəzifəsinə çevrilir. Səmərəli nəzarət risklərin təyin edilməsinə deyil, onların idarə edilməsinə və baş verməməsindən ötrü əngəllərin törədilməsinə yönəldilməlidir.

Qeyd etmək istədim ki, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (IFC) “Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Layihəsi” kontekstində həyata keçirdiyi sorğunun nəticələrinə görə daxil audit funksiyası olan müəssisələrin əksəriyyətində

bu funksiya o qədər də azad deyildir. Misal üçün, daxili audit departamenti olan müəssisələrin 58,4 %-də daxili audit xidmətinin rəhbəri Müşahidə Şurası tərəfindən təyin edilmişdir. Qalan 41,6% müəssisələrdə isə belə təyinatı menecment tətbiq edir, nəticədə bu daxili auditin müstəqilliyinin təmin edilməsi baxımından mənfi haldır. İnkişaf etmiş korporativ idarəetmə təcrübələrində bu təyinatı Audit Komitəsi tətbiq edir.

Dünya üzrə Beynəlxalq təcrübədən aydın olur ki, audit xidmətini həyata keçirmək, bu xidmətin əlverişli inkişafını təmin etmək, bu istiqamətdə normativ hüquqi aktların və qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarət etmək mükəmməl korporativ idarəetmə təcrübəsinin əsas şərtlərindən hesab edilir. Əlverişli daxili audit funksiyası müəssisəni itki hallarından yayındıran güclü daxili nəzarət sisteminin olub-olmadığını təyin edir, həmin nəzarət sistemlərini və riskləri davamlı olaraq dəyərləndirir, tövsiyələr verir və bu tövsiyələrin icrasını izləyir. Yəni, əlverişli daxili audit müəssisənin risklərinə aylıq və rüblük olaraq sənədləşdirilmiş hesabat kimi yox, daima diqqət lazım olan “canlı orqanizm” kimi baxmalıdır.

Hazırda Azərbaycan şirkətlərində və başqa sahibkarlıq subyektlərində bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində korporativ idarəetmənin səviyyəsi artmalıdır. Korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəlməsinin əsas vəzifələrindən biri sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini informasiya şəffaflığı ilə təmin edən mühitin yaradılması və menecmentin qabaqlayıcı informasiyanı, başqa sözlə desək mümkün itkilərə yol açma biləcək hadisələrin gerçəkliyi barəsində məlumatın qazanmaq imkanlarının təşkil edilməsidir. Vurğulayaq ki, ancaq bu cür bir şəraitin mövcudluğu mülkiyyətçilərə, əmanətçilərə və investorlara maliyyə sərvətlərinin qoyuluşu prosesində əminlik, şirkətin menecmentinə isə riskləri idarə etmək imkanı verir. Bir sözlə, sahibkarlıq subyektlərinin öz məqsədlərinə çatmasına negativ təsir edən hadisələrin öncədən müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və bu haqda xəbərdarlıq olunması üçün işlər görmək imkanı verir.

III FƏSİL: Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkili metodlarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.

3.1. Nəzarət xidmətinin təkmilləşdirilməsi strategiyası

Nəzarət xidmətinin inkişafının prinsiplərinin əsas qayəsi ölkəmizdə bu sahədə nailiyyətlərin qazanılması, perspektivlərin müəyyən edilməsi, Nəzarət xidmətinə nizamlayan qanunvericilik aktlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, Nəzarət xidmətinə göstərən şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, o cümlədən iqtisadiyyatımızın tərəqqisi üçün obyektivliyin bərqərar olması, rüşvət hallarının yox edilməsində onun əhəmiyyətini artırmaq, nəzarətin vacibliyinin gücləndirilməsinin, auditorların cavabdehliyinin yüksəldilməsidir.

Ölkəmizdə qeyd edilən konsepsiyanın formalaşması zamanı bəzi sənədlərdən istifadə edilib. Bunlar içərisində əsas yeri dövlət başçısının tələbləri, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”, ölkəmizdə iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün həyata keçirilən islahatlar, həmçinin beynəlxalq təcrübə tutur.

Audit yoxlamalarının təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi kommersiya banklarının balans və maliyyə hesabatları göstəricilərindən istifadə edilməsi ilə daha çox əlaqədardır. Ancaq balans maddələri və maliyyə hesabatları göstəricilərindən istifadə edilməklə heç də hər zaman məqsədlərə çatmaq mümkün deyil. Müasir dövr üçün göstərilən nəzarət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması əsas vəzifələrdən biri hesab edilir. Auditin keyfiyyəti isə ancaq nəzarət fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarət edən nəzarətedici orqanların deyil, eyni zamanda auditor rəyindən faydalanan audit sifarişçilərinin problemidir. O cümlədən, bu problem auditor əməkdaşlığının (auditorların, audit təşkilatının, Mərkəzi Bankın Müşahidə Şurasının, ictimai birliklərin) problemidir.

Nəzarət sistemi üzrə strategiyanın qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

➤ sahə üzrə informasiya sisteminin hüquqi əsaslarının yaradılması və tərəqqisi;

- xidmət sahəsi üzrə informasiya və bilik bazasının yaradılması və inkişafı;
- şəffaf, effektiv, nəzarət edilə bilən idarəetmə sisteminin yaradılması, e-xidmətlərin, əməliyyat əlaqələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- intellektual kadr potensialının (auditorlar, əməkdaşlar, mütəxəssislər) artması, informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətə (daxil və xarici)» davamlı xidmət sferasının yaradılması;
- sahə üzrə təkmilləşmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanına inteqrasiyanın təmin olunması,
- informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilmə;
- sahə üzrə zəruri informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ümum dünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyanın təmin olunması;
- sahəvi (müxtəlif istiqamətli) proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının məhsulu olan belə təlimatlardan, proqramlardan auditor xidmətlərinin göstərilməsində istifadə olunması.

AR-da Audit daxili nəzarəti xidmətinin tərəqqisində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bazar iqtisadiyyatının bu mühüm infrastruktur sahəsinin perspektiv tərəqqisinə, milli auditin beynəlxalq audit inteqrasiya məkanına daxil olmasına və bu imkanlardan geniş bəhrələnməyə müsbət təsir göstərməkdir. Ölkənin Nəzarət xidməti bazarının müasir tələblər nöqtəyi-nəzərindən tərəqqisi və auditor fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, Auditorlar Palatası ilə audit qurumları, auditorlarla onların xidmət göstərdikləri sifarişçilər arasında informasiya mübadiləsinin genişlənməsi amili də bu mühüm məsələnin inkişafını şərtləndirən mühim xüsusiyyətlərdəndir.

Hesab edirik ki, audit təşkilatlarının reytinginin hazırlanması üçün aşağıdakı kriteriyaların tətbiqi daha məqsədəuyğundur:

- auditorların işinin məhsuldarlığı;
- bir auditora görə sığorta ödənişlərinin həcmi;
- auditorların işinin risk səviyyəsi (bir müqaviləyə əsasən daxil olan vəsaitin həcmi, audit planlaşdırılmasının səviyyəsi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilmiş yoxlamalar nəticəsində tətbiq olunmuş cərimə cəza tədbirləri, audit sənədləşdirilməsinin vaxtında tərtib edilməsi, göstərilən xidmətlərin kompleksliliyi);
- bir audit gününün dəyəri;
- audit xidmətləri bazarında kompaniyanın iş vaxtı;
- ştatda olan auditorların sayı;
- auditdə yeni texnologiyanın istifadə edilməsi.

Reytingi milli audit təşkilatları, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq kompaniyalar, həmçinin fərdi sahibkarlar arasında aparmaq lazımdır. Auditor seçimi elmi əsaslandırılmış reyting və işin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. Auditorların yoxlamaları qaydalara uyğun şəkildə aparması üçün aşağıdakı hərəkətləri etmək lazımdır:

- 1) audit müqaviləsi imzalananaqədər auditorların təkliflərinin gözdən keçirilməsi dövründə qanunvericiliklə müştərilərin vəzifələrini təyin etmək;
- 2) audit prosedurlarının həcmi qiyətləndirilməsi üçün zəruri informasiyanı təqdim etmək;
- 3) "Audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin imzalanması qaydası"nda dəyişiklik etmək və müqavilə bağlanmasının əsas şərti kimi əməktutumunun əsaslandırılmasını təyin etmək, auditin bölmələri üzrə əhəmiyyətliyi, sifarişçilərlə razılaşmaları təyin etmək.

Azərbaycan Respublikasında audit işi "Audit haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənilir. Audit təşkilatları, auditorlar - fərdi sahibkarlar audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mühasibat uçotu (maliyyə)

hesabatlarının auditini aparırlar və audit prosedurları üzrə milli qaydalarla müəyyən edilmiş siyahı və proseduru digər audit xidmətləri təqdim edir.

Audit fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Audit təşkilatları, auditorlar - fərdi sahibkarlar, audit fəaliyyətini həyata keçirməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq aşağıdakı peşəkar xidmətlər göstərə bilərlər:

- Mühasibat uçotu və (və ya) digər mühasibat uçotu, mühasibat (maliyyə) və (və ya) digər hesabatların, o cümlədən digər ölkələrin MHBS-na uyğun olaraq, vergi bəyannamələrinin (hesablamalarının) tərtib edilməsi;
- mühasibat uçotu və (və ya) digər uçotun yaradılması və bərpası;
- Təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin təhlili, biznes risklərinin qiymətləndirilməsi, maliyyə planlaşdırılması;
- investisiya layihələrinin inkişafı və təhlili, biznes planlarının tərtib edilməsi;
- Mülki hüquq obyektlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- məsləhət xidmətləri;
- Mühasibat uçotu və informasiya texnologiyalarının tətbiqi;
- Audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və peşəkar xidmətlərin göstərilməsi üzrə tədris vəsaitlərinin və tövsiyələrin inkişaf etdirilməsi;
- Audit fəaliyyəti ilə bağlı sahələrdə tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi və onların nəticələrinin, o cümlədən kağız və elektron mediada yayılması;
- Audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və peşəkar xidmətlərin göstərilməsi üzrə təşkilatların təlim proqramlarının, eləcə də təlim kurslarının (dərs zalı, tematik

seminarlar, seminarlar, təlimlər və digər təlim kurslarının) tədris proqramının həyata keçirilməsi.

Hal-hazırda Azərbaycanda audit hələ də inkişaf mərhələsindədir. Bu səbəbdən maliyyə qurumlarının üzləşdiyi bəzi problemlər var.

Əsaslar bunlardır:

- auditorların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün vahid prosedur yoxdur;
- beynəlxalq auditin kifayət qədər təcrübəsi yoxdur. Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyasına (IFAC) peşəkar ictimai təşkilatlar daxil olduqda, onda yalnız Azərbaycanlı audit beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınacaq;

- yerli müəssisələr arasında yayılmır. Bu səbəbdən, çox sayda müəssisənin mühəsibat uçotu və maliyyə hesabatlarında baş verə biləcək səhvlərin yoxlanmasına az diqqət yetirməsi;

- ya da çox az miqdarda cəlb edilmiş xarici kreditlərdir. Buna görə audit bazarının inkişafı yavaşladı. Ona görə audit xidmətlərinə müraciət edən hər bir müştəri hesaba daxildir və eyni zamanda xidmət keyfiyyəti və onların çeşidlənməsi bazar üçün əhəmiyyətsizdir. Bu səbəbdən də bir çox auditor şirkətləri daha böyük olanları bağlamaq və ya birləşdirmək məcburiyyətində qalır;

- Auditor xidmətlərinin qiyməti üçün qiymət maneələri. Audit fəaliyyəti hər zaman müştəriyə geniş təkliflər təqdim etmişdir. Auditorun şəxsin günlük işi üzrə orta qiyməti 100-150 ABŞ dolları təşkil edir. Eyni zamanda, fərdi sahibkarların xidmətlərinin qiyməti əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Yalnız 60-80 ABŞ dolları.

Auditin inkişafı ilə bağlı problemləri həll etmək üçün ortaya qoyulacaq əsas vəzifələr:

1. Lazım olan yüksək keyfiyyətli qanunvericilik bazasının formalaşdırılması:

- Audit nəzəriyyəsinin yeni, birləşdirilmiş konsepsiyasının və onun bütün aspektlərini əhatə edən nəzəriyyənin formalaşdırılması. Əsas məsələ auditin mahiyyətini anlamaq və "audit", "audit fəaliyyəti", "audit xidməti" kimi anlayışların daha dəqiq istifadə edilməsidir. Bu, audit üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivənin, terminoloji aparatın formalaşmasının, müxtəlif qanunvericilik

aktlarında müxtəlif terminlər və anlayışların müəyyənləşdirilməsində ziddiyyətlərin və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir.

- Audit fəaliyyətini tənzimləyən mövcud qanunvericiliyin yoxlanılması və yoxlanılması, hər hansı bir uyğunsuzluq və ziddiyyətin aradan qaldırılması, mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər edilərkən, onları beynəlxalq və milli audit standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün yoxlamaq.

2. Verilən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması. bu tələb olunur:

- Auditin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün vahid bir sistem hazırlayın, bu da ictimai birliklərin daxili və xarici keyfiyyətə nəzarət sistemindən ibarət olacaq və auditin keyfiyyətinə təsir edən bir çox amil daxildir (sənədlərin tamlığı, auditorların ixtisas dərəcəsi, tənzimləyici qurumlar tərəfindən növbəti yoxlamaların nəticələri və s.).

- Daxili audit keyfiyyətinə nəzarət üçün auditor təşkilatlarında daxili standartların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə kömək edir. Audit təşkilatının daxili standartlarının tələblərinə riayət olunmasının monitorinqi audit prosesinin idarə edilməsinin bütün səviyyələrində həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə audit təşkilatı tərkibində audit keyfiyyətinə nəzarət struktur vahidi yarana bilər. Bu, daxili nəzarətin məcburi iştirakı audit xidmətlərinin ədalətli təmin olunmasına şərait yaradır.

- Auditin məqsəd və vəzifələri barədə ümumi bir anlayışa nail olmaq üçün dövlət daxil olmaqla, bütün səviyyələrdə davamlı əlaqə saxlayır. Auditin məqsədi auditin məqsədi auditi həyata keçirən təşkilatın mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının müstəqil qiymətləndirilməsidir, çünki auditor rəyinin əksəriyyəti yoxlanılmış şəxslərin əksəriyyəti hesab olunur ki, vergilərin ödənilməsinin düzgünlüyünü və bütövlüyünü tamamilə yoxlaya bilməz.

- Audit təşkilatlarının texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi. Daxili audit təşkilatlarının əhəmiyyətli bir hissəsi əsasən yüksək qiymətə görə peşəkar audit proqramlarından istifadə etmir.

Audit riskinin və əhəmiyyətliliyini düzgün qiymətləndirmək və audit işinin effektivliyinin artırılmasına imkan verən auditor təşkilatlarının iş təcrübəsinə standartlaşdırılmış metodların hazırlanması və tətbiqi. Bu mövzunun zəif inkişafı və bilikləri audit risklərinin əhəmiyyətliliyini hesablamaq üçün optimallaşdırılmış və avtomatlaşdırılmış vasitələrin yaradılmasını tələb edir.

3. Haqsız rəqabətə və dampingə qarşı mübarizə aparmaq üçün lazım olan tədbirlərin kompleksini hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır:

- Auditin mürəkkəbliyini hesablamaq üçün vahid metodologiya yaratmaq. Auditor müəyyən edilmiş çərçivəyə uyğunlaşa bilməyəcəksə, müqavilə və auditin nəticəsinin verilməsi qanunsuz sayılmalıdır. Mürəkkəbliyin kifayət qədər qiymətləndirilməsi audit və audit qaydalarının tam şəkildə yerinə yetirilməsinin əsasını təşkil edir.

- Bütün audit parametrləri üçün açıq nəzarət sistemi yaradın. Professional cəmiyyətin nümayəndələri hesabların adekvatlığı baxımından bazar iştirakçılarını müəyyən etməyə imkan verəcəklər. Həqiqi rəqabətə yol verən qaydaları (standartları) pozmaq.

- Audit xidmətlərinin satın alınması üçün tenderləri tənzimləyən, auditin mürəkkəbliyini hesablamaq üçün metodologiyayı əks etdirən hüquqi akt qəbul etmək. Alınan təkliflər arasından bir podratçı seçərkən, audit işçiliyinin hesabatlı əmək girişi nəzərə alınaraq audit aparmaq üçün xərclərini ödəməyən təkliflər atılacaqlarını müəyyən etmək.

- Müəyyən edilmiş qanunvericilik aktında müştərilər tərəfindən şirkətin müəyyən edilməsi üçün nəzərə alınması lazım olan əsas meyarlar, işi məqbul göstərilən "qiymət - keyfiyyət" səviyyəsinə çatdırılmasını təmin edəcəkdir.

- ictimai auditor təşkilatlarının tenderinə nəzarət etmək. Auditorların peşəkar bacarıqlarının artırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Nə üçün vacibdir:

- MHBS üzrə audit və mühasibatlıq sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması üzrə xüsusi kurslarda Azərbaycanlı auditorların dövlət səviyyəsində məcburi təhsillərini hazırlamaq və tətbiq etmək.

- Kvalifikasiya sertifikatı imtahanının keçməsi üçün tələbləri gücləndirin. 3 Professional audit dərəcələrinə əsasən:

- Audit şirkətlərinin və mütəşəkkil auditin, beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının, beynəlxalq audit standartlarının, MHBS formatında milli mühasibat uçotu hesabatlarının dəyişdirilməsi metodlarının tətbiqinə dair təşkilatların sistemli hazırlığını tənzimləmək, bu da təşkilatların maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini düzgün tərtib və təsdiqləməyə imkan verəcək;

- audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin anlaşılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün peşəkar mühitdə audit, metodoloji və metodoloji materialları sahəsində elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilməsi; (Булгакова Л.И., 2015)

Auditor təşkilatlarının texniki təchizatının səviyyəsini artırmaq üçün xüsusi audit proqramlarının təşviq edilməsinə və həyata keçirilməsinə şərait yaradır;

- Konfranslar, seminarlar, təcrübə mübadiləsi;
- - qabaqcıl öyrənmə texnologiyalarının tətbiqi: veb-seminarlar, audio konfranslar, məsafədən öyrənmə;
- yerli şirkətlərin beynəlxalq birliklərə və təşkilatlara daxil olmasını asanlaşdırmaq.

5. Audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətlərini ləğv etmək.

5.1 BSB-nin bazar mühasibat uçotunun mühasibat uçotuna məcburi köçürülməsi və digər iştirakçılara milli mühasibat uçotunun əhəmiyyətli islahatı daxil olmaqla, Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi sisteminə integrasiyası. Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına keçid audit keyfiyyətinin lazımi səviyyəsini keyfiyyətə artırır.

Audit standartlarının tələblərinə riayət etməyə imkan verən auditorların yüksək peşəkar təliminin olması tələb olunur.

- Azərbaycan auditinin inkişafı dünya texnologiyaları ilə bir addım olmalıdır. Azərbaycanda bu texnologiyaların yaranması və onların geniş auditorlar üçün mövcudluğu milli auditin inkişaf etdirmək və milli şirkətlərin uğurla rəqabət edən milli şirkətlərin hədəflənməsi üçün əsasdır. Auditin bütün sahələrində yeni texnologiyaların, proseslərin və hadisələrin tətbiqi vacibdir: auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, yoxlamaların yoxlanması, auditorların məsuliyyətinin bütün hədlərini müəyyənləşdirməsi, audit parametrlərinin düzgünlüyünün (əmək qabiliyyətinin, əhəmiyyətliyi, riskinin) mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanması.

- Auditin yeni sahələrini və "audit" kateqoriyasını buraxılışını yeni səviyyəyə çıxarmaq: mühasibat uçotunun (maliyyə) hesabatlarının bütün biznes sisteminin yoxlanmasına nəzarət etməsindən.

- Doğru yoxlamadan fərqli olaraq səhvləri, pozuntuları, qanunlardan və qaydalarından, pozuntu və köhnəmə əlamətlərini tapmasından fərqli olaraq, yeni bir audit resursların istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, səmərəsizliyin səbəblərini tapmaqda, maliyyə cəhətdən inkişaf etdirmə imkanlarına yönəldilməlidir idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsini məlumatlandırmaq və nəzarət etmək (intellektual kapitalın audit, biznesin auditinin audit - tsisov, strateji audit, biznes audit və s.).

Nəzarət obyektinin bazasının obyektiv olaraq genişləndirilməsi audit fəaliyyətinin metodologiyasında dəyişiklik edilməsini tələb edir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında auditin effektivliyini artıracaqdır.

3.2. Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqlalətləri

Səhmdar cəmiyyətinin daxili qiymətləndirilməsinin məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir :

- vergiqoyma səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün gəlirlərin və aktivlərin qiymətləndirilməsi;

- cəmiyyətdə restrukturizasiyanın həyata keçirilməsi;
- fond bazarında səhmlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi;
- inkişaf planını hazırlamaqla cəmiyyətin gələcək gəlirlərinin, möhkəmliyinin və imicinin qiymətləndirilməsi;
- idarəetmə səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- investisiya qərarının qəbul edilməsi üçün cəmiyyətin aktivlərinin, səhmlər paketinin payının və biznes gəlirlərinin qiymətləndirilməsi;
- alqı-satqı hallarında səhmdar cəmiyyətinin dəyərinin bütövlüklə və ya hissə-hissə müəyyən edilməsi; — səhmdar cəmiyyətinə kreditlərin verilməsi anında kreditlərin ödəmə qabiliyyətinin və girovun dəyərinin müəyyən edilməsi;
- əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul olunması;
- sığorta zamanı baş verən zərərlərə görə aktivlərin dəyərinin müəyyən edilməsi;
- biznesin inkişafı üçün investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi.

Səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilməlidir:

— vergi imtiyazlarından, sərfəli dövlət maliyyələşdirilməsinin və yaxud dövlət sifarişlərinin əldə olunması perspektivlərindən;

— borc vəsaitlərinin həcmindən və bu vəsaitlərin ödənilməsinin müddətindən. Səhmdar cəmiyyətinin kapitalında borc vəsaitlərinin həcmnin çox olması səhmdar cəmiyyətinin kredit riskini artırır;

— ödənilən dividendlərin həcmindən, mənbəyindən və qaydasından, gəlirin səviyyəsindən və dinamikasından. Bazar ödənilən dividendlərin həcmindən, mənbəyindən və qaydasından, gəlirin səviyyəsindən və dinamikasından istifadə edərək səhmdar cəmiyyətində mövcud vəziyyəti qiymətləndirir;

— yeni kapitalın cəlb olunmasının şərtlərindən. Əgər səhmdar cəmiyyətinin yeni bank ssudalarının alınması və qiymətli kağızlarının yeni emissiyalarının satışı ilə əlaqədar problemləri varsa, bu o deməkdir ki, həmin səhmdar cəmiyyətin

mövcud vəziyyəti yaxşı deyildir. Belə vəziyyətdə bazar səhmdar cəmiyyətinin əvvəlki və indiki emissiyalarının dəyərlərini müəyyənləşdirir. (Babayev M.A. 2016)

Səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onun dəyərinin təhlilinə əsasən aparılmalıdır. Makroiqtisadi göstəricilər ölkədə iqtisadi şəraitin dəyişilməsinin səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə və investisiya mühitinə necə təsir etdiyini özündə əks etdirir. Makroiqtisadi mühit dedikdə faiz stavkalarının dərəcəsi, inflyasiyanın həcmi, siyasi mühit, valyuta kursları və iqtisadi inkişafın dövriliyi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyət göstərdiyi sahənin vəziyyəti və perspektivləri də təhlil edilməlidir.

Səhmdar cəmiyyətinin daxili nəzarətinin təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə edilən daxili məlumatlara aşağıdakılar daxildir:

- istehsal gücləri;
- daxili maliyyə haqqında məlumat;
- marketinq strategiyasının təsviri;
- işçi heyəti haqqında məlumat;
- tədarükçülərin xüsusiyyətləri;
- səhmdar cəmiyyətinin tarixi haqqında məlumat. (Babayev M.A. 2016)

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti aşağı rentabellə və zərərlə işləyirlər. Belə səhmdar cəmiyyətlərinə daha çox kimya və neft-kimya, yüngül sənaye, neft maşınqayırması və metallurgiya sahələrində rast gəlinir. Bu əyani olaraq aşağıdakı cədvəldə təsvir edilmişdir.

Cədvəl 7. Səhmdar cəmiyyəti idarəetmə forması əksəriyyət təşkil edən sənaye sahələrində məhsul buraxılışının dinamikası (mln. Man)

Sahələr	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2013-2018 illərdə artım tempi (%)
Tütün məmulatları istehsalı	30,5	27,0	22,4	21,7	21,7	22,3	73,1
Toxuculuq sənayesi	34,8	52,9	36,0	50,4	33,9	29,4	84,5
Kimya sənayesi	198,3	193,5	212,3	219,1	132,1	120,3	60,7
Metallurgiya sənayesi	171,8	351,8	278,7	348,9	88,8	135,2	78,7
Maşın və avadanlıqlar istehsalı	32,8	55,7	81,6	91,0	93,3	151,2	4,6 dəfə
Mebellərin istehsalı	17,5	13,4	25,9	32,8	35,7	51,5	2,9 dəfə
Avtomobil və qoşqular istehsalı	5,2	4,8	17,1	17,3	0,5	3,0	57,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

Cədvəldən də göründüyü kimi 2013-2018-ci illərdə istehsal edilən məhsulun həcmi bütün məmulatları istehsalı sahəsində 26,9%, toxuculuq sahəsində 15,5%, kimya sahəsində 39,3%, metallurgiya sahəsində 21,3%, avtomobil və qoşquların istehsalı sahəsində isə 42,3% azalmışdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 2017-ci ildə sənayedə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin məhsul istehsalı 839,3 milyon manat olmuşdur. Bu da ümumi buraxılışın 3,8%-ni təşkil edir. Növbəti illər ərzində isə həmin göstəricilər yaxşılaşmış və səhmdar cəmiyyətinin sənayedəki payının 1,2% artaraq 5% olmasına gətirib çıxarmışdır. Özəlləşdirilmiş səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyətində innovasiya, investisiya və diversifikasiya fəaliyyəti yaxşı olmadığından səhmdar cəmiyyətinin ixrac potensialı aşağı olmuşdur.

Bunları nəzərə alan Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsi bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, toxuculuq və tikiş sahəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrin dəstəklənməsi, onların istehsal

etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin və ixrac potensialının, həmçinin özəlləşdirilmiş müəssisələrə investisiyaların cəlb edilməsi əsasında maliyyə potensialının artırılmasının dəstəklənməsi ilə bağlı tender komissiyaları formalaşdırılmış, trendlərin əsas şərtlər topluları hazırlanmış, trendlər elan etmiş və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tender prosedurlarının həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Keçirilmiş tenderlərin nəticələrinə görə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrə dəstək” xidmətlərinin satınalması üzrə “FİNRE Konsaltinq” MMC, “Toxuculuq və tikij sahəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrin dəstəklənməsi” xidmətlərinin satın alınması üzrə “Azərxüsusi sənaye invest” QTSC, “Özəlləşdirilmiş müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin və ixrac potensialının artırılmasının dəstəklənməsi” xidmətlərinin satın alınması üzrə “Sinergetika” MMC tenderlərin qalibləri olmuşlar. Tenderlərin qalibləri ilə satın alınma müqavilələri imzalanmış və qalib şirkətlər tərəfindən müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş xidmətlərin icrasına başlanmışdır (Hümbətov Y.Ə 2017).

1. 2018-ci ildə dövlət əmlakının qorunub saxlanılması, ondan səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı nizamnamə kapitalında dövlətin payı olan 310-a yaxın səhmdar cəmiyyətindən və idarəetmədə olan 100-ə yaxın dövlət müəssisəsindən balans hesabatları qəbul edilmiş və onun əsasında müəssisələrin institusional yerləşmə sahəsində müvafiq təhlil və araşdırmalar aparmış və bunun nəticəsində dövlət müəssisələrinin sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası, özəlləşdirilmiş müəssisələrə dəstək tədbirlərinin göstərilməsi, müəssisələrin müflis elan olunması yolu ilə özəlləşdirilməsi, dövlət əmlakının idarəetməyə verilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər hazırlanmışdır. Eyni zamanda il ərzində dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və icarəyə verilməsi, daşınmaz əmlak üzərində hüquqların qeydiyyat sisteminin, həmçinin onların reyestrinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, daşınmaz əmlakın vahid dövlət kadastrı və daşınmaz əmlakın istifadəsinə dair iyirmiye yaxın normativ hüquqi sənədin layihələri işlənilmiş və onlardan bir neçəsi təsdiq edilmişdir. Həmin ildə investisiya

müsabiqəsi yolu ilə özəlləşdirilmiş müəssisələrə 100 milyon manatdan çox investisiya qoyulmuşdur.

Səhmdar cəmiyyətləri əlavə kapitalların cəlb edilməsinə geniş imkanlar yaratmaqla fiziki və hüquqi şəxslərə imkan verir ki, onlar təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahib olduqları kapitalları bir yerdə cəmləşdirməklə səmərəli istifadə etsinlər.

Göstərdiyimiz kimi, cəmiyyətin səhmdarları konkret müəssisəyə qoyduqları kapitalın gəlirini dividendlər şəklində alırlar. Səhmdar cəmiyyətlərdə dividendlər faktiki olaraq müəssisə sahiblərinin maraqlarını ifadə edən bir vasitədir. Şirkətin gəlirliliyi nə qədər yüksək və stabildirsə, dividendlər də bir o qədər müntəzəm ödənilir. Məlum olduğu kimi, şirkətin mənfəətindən ilk növbədə korporativ vergilər ödənilir, yerdə qalan hissədən şirkət istədiyi kimi istifadə edir. Səhmdarların qərarı ilə qalan hissənin bir qismini yeni investisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəltmək olar. Bundan sonra isə dividendlər ödənilir. Dividendlərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi tədbirlərinin cəmi dividend siyasətini təşkil edir. Şirkətin inkişafında dividend siyasəti mühüm rol oynayır. Səhmdarlar dividendləri azaldan şirkətlərə yaxşı baxmadıqları üçün dividend siyasəti investorlarla münasibətlərə birbaşa təsir edir. Dividend siyasətini seçərkən maliyyə menecerləri, hər şeydən əvvəl, səhm sahiblərinin arzularını nəzərə almalıdırlar. Əks halda onlar öz səhmlərini satmaqla səhmlərin bazar qiymətini endirə bilirlər

. Dividend siyasətinin səviyyəsi şirkətin maliyyə proqramı və kapital qoyuluşu büdcəsi ilə, eləcə də pul vəsaitinin hərəkəti və səhm kapitalının ölçüsü ilə bağlıdır. Adi səhmlər üçün xeyli sayda sadə modellər hazırlanmışdır ki, bu modellər investisiyaları qiymətləndirməklə sərfəli maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi üçün imkan yaradırlar. Bu modellərə aşağıdakılar daxildir:

1) Qısamüddətli investisiyalar zamanı qiymətləndirmə modeli və ya birmərhələli model;

2) Uzunmüddətli investisiyalar zamanı qiymətləndirmə modeli və ya çoxmərhələli model;

3) Adi səhmlərin qiymətləndirilməsinin ümumi dividend modeli. Səhm onun sahibinin səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o, ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Səhm kapitaldan qazanılan gəlirlə kapitalın idarə olunması hüquqlarının vahidliyini özündə birləşdirir. Səhmi digər borc öhdəliklərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onun dəyərinin cəmiyyət tərəfindən ödənilməməsidir. Səhmdar cəmiyyətinə qoyulmuş pay heç vaxt özgəninkiləşdirilmir. Səhm qiymətli kağızlar bazarının əsas alətidir. Səhm səhmdara qoyulmuş pay müqabilində gəlir verməklə yanaşı səhmdar cəmiyyətlərinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququnu da verir. (Hümbətov Y.Ə 2017)

Səhmdar cəmiyyəti gəlir əldə etmək üçün xüsusi və borc kapitalı olan aktivlərdən, ehtiyatlardan və cəmiyyətdə olan digər vasitələrdən istifadə edir. Səhmdar cəmiyyətinin gəlirlərinin tərkibini yeni sərmayənin qoyuluşu, cəlb edilən borc kapitalı üzrə ödənilən faizlər, dividendlər və vergilər təşkil edir. Buna görə də gəlirin sadaladığımız tərkib hissələri səhmdar cəmiyyəti üçün xasdır. Səhmdar cəmiyyətin bütün əldə edilmiş gəliri vergilərin ödənməsinə, müəssisənin inkişafına, ehtiyatların artırılmasına, əmək haqlarına və işçilərə mükafatların verilməsinə və eləcə də səhmdar dividendlərin ödənilməsinə xərclənir. Bunların da həcmi səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır və səhmdarların illik yığıncaqlarında təyin olunur. Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin öz əsasnaməsinin tələblərinə uyğun həyata keçirdiyi təşkilati və cari xarakterli tədbirlər səhmdar cəmiyyətlərinin iqtisadi potensiallarından səmərəli istifadəsini yaxşılaşdırmasına baxmayaraq, bir sıra problemlər hələ də qalmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ümumilikdə daxili nəzarətin məqsədinin araşdırılması, mahiyyəti nəzəriyyəsində sərbəst qiymətləndirmə anlayışı nəzərəçarpacaq şəkildə mübahisə yaradır. Bir sıra mütəxəssislər belə fikir irəli sürürərək, qeyd edirlər ki, daxili nəzarətçilər ancaq müəyyən edilmiş qaydada bu və ya başqa məsul, vəzifəli şəxslərin işlərindəki çatışmazlıqlara dair faktları aşkara çıxarmalıdırlar. Digər mütəxəssislər isə hesab eliyirlər ki, daxili nəzarətçi ancaq aşkar edilmiş faktlar haqqında təkcə məlumat verməklə kifayətlənməməli, kəməçini təhlil əsasında onları qiymətləndirməlidir.

Nəticə etibarlı ilə , Azərbaycanda formalaşmaqda olan daxili nəzarət bir sıra çətinliklərlə də rastlaşmalı olur:

- həm müəssisə mülkiyyətçiləri və menecerləri, həm də daxili nəzarətçilərin özləri tərəfindən daxili nəzarətin rolunun başa düşülməməsi daxili nəzarətçilərin fəaliyyətində əsassız gözləntilərə və məyusluğa gətirib çıxarır;

- daxili nəzarətin icrası müəssisə rəhbərliyindən asılı olması nəticə etibarilə obyektivliyin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsinə səbəb olur;

- daxili nəzarətçilərin korporativ müfəttişlər kimi qəbul olunması onların işlərini çətinləşdirir və bu, daxili nəzarətin səmərəsinin ümumi şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır;

- yüksək ixtisaslı daxili nəzarətçilərə müvafiq tələbatın olmaması Azərbaycan səhmdar cəmiyyətlərdə mütəxəssislərin seçilməsində və daxili nəzarətin xidmətlərinin komplektləşdirilməsi məsələsində ciddi problemlərə səbəb olur;

Aşağıdakı amillərin:

- daxili nəzarət sisteminin birmənalı şəkildə şərh olunan və anlaşıqlı əsasının olmaması;

- daxili nəzarətin qarşısına qoyulan funksiyaların, məqsəd və vəzifələrin aydın olmaması;

•sahə xüsusiyyətlərini və ayrı-ayrı təşkilatların spesifikasiyasını nəzərə alan daxili nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə məlumatların formalaşdırılması üçün elmi baxımdan əsaslandırılmış metodoloji əsasların olmaması da daxili nəzarətin ümumi müsbət nəticələrinə mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

•Azərbaycanda daxili nəzarətin qısa zamandır ki, fəaliyyət göstərir və onun özünəməxsus əhəmiyyəti hələ formalaşmamışdır. Səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyət dairəsi genişləndikcə Azərbaycan səhmdar cəmiyyətlərdə daxili nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili nəzarət xidmətləri yaradılır. Lakin daxili nəzarətin fəaliyyət dairəsi hələlik məhduddur. Belə ki, əsas etibarilə aktivlərin mühafizəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının təmin olunmasına yönəldilmişdir, əsasən də maliyyə təftişinin əhəmiyyəti əlamətlərinə malikdir. Daxili nəzarət təşkilatının əsas prinsipləri, elementləri və istiqamətləri.

Ümumilikdə təklif edirəm ki, qeyd etmək istərdim ki, səmərəli daxili nəzarət sisteminin yaradılması və tətbiq edilməsi müəssisənin rəhbərliyinə aşağıda göstərilənlərə nail olmaq üçün şərait yaradır:

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün mühüm olan güvənli informasiyanın alınması;

2. Müəssisənin sənədlərinin və aktivlərinin mühafizəsi (müvafiq nəzarət sistemi olmadıqda, onlar məhv edilə, oğurlana və ya təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə oluna bilər);

3. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

4. Uçotun müəyyən olunmuş prinsiplərinə əməl edilməsi.

Gəldiyimiz nəticələrə əsasən aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Səhmdar cəmiyyətlərinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Bu ölkələrə misal olaraq, ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya və Almaniyayı göstərmək olar.

2. Mövcud qanunvericilik təkmilləşdirilməli və ona riayət olunmasına nəzarət edilməlidir. Məsələn, eks-dividend müddəti qaydaları, xalis aktivlərin standard tərfi və s. müəyyən edilməlidir.

3. Səhmdar cəmiyyətlərinin dividend siyasətində xarici şirkətlərin təcrübəsindən istifadə edilməlidir. Məsələn, Avropa və Amerika regionunda yerləşən inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinin həyata keçirdiyi dividend siyasəti sabit və yüksək dividend ödənişlərinə yönəldilir ki, nəticədə səhmlərin bazar dəyəri artır. Azərbaycanda bu siyasətin həyata keçirilməsi səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə müsbət təsir edəcəkdir.

4. Səhmdar cəmiyyətlərinin investisiya cəlbəediciliyini aşkara çıxarmaq və emitentin səhm bazarının inkişaf potensialını qiymətləndirmək üçün səhm modellərindən istifadə edilməlidir. Bu modellərə misal olaraq birmərhələli modeli, çoxmərhələli modeli və ümumi dividend modelini göstərmək olar.

5. Səhmdar cəmiyyətlərində innovasiya, investisiya və diversifikasiya fəaliyyəti yenidən təşkil edilməli və restrukturizasiya prosesi yenidən aparılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. “Auditor xidməti barəsində” AR-nın Qanunu Bakı 1994.
2. “Azərbaycan Respublikasında Auditor Xidmətinin İnkişafı Konsepsiyası (2012-2020-ci illər)” Bakı 2013.
3. A.Ş.Bəkirli. (2016) ”Beynəlxalq idarəetmə sistemlərinin integrasiyası və auditı” Bakı: Oğuz Eli, S.163
2. Abbasov İ.M. Audit (2013), Dərslik. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, s.441-442.
3. Atakişiyev İ. M., Şıxəliyeva N., Nurəliyeva R. (2010) “Maliyyə menecmenti” dərslik,.
4. Bayramov, A. Q. (2013), Bakı. Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu 196 səh.
5. C.B.Namazova (2012), Bakı. Praktiki Audit, 268s, S.128
6. F. Ş. Hacıyev, Ş. H. Əliyev 2012, Bakı. “Audit”: İqtisad Universiteti, s.309
7. Qeybullayev Q. R. (2013), Bakı. İqtisadi risk nəzəriyyəsinin əsasları firmanın risk şəraitində səmərəli idarə olunmasının əsasları, , 209 s.
8. Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartlar Toplusu 1-ci və 2-ci cild. 2014-2016, Bakı, s.512, s.124
9. Q. Bayramov, S. Gülməmmədov (2015), Bakı. “Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri” Nağıl evi, s.143.
10. M. M. İsmayılov, Y. B. Əhmədov, P. E. Muxtarova, C. C. Allahverdiyeva (2015), Bakı. “Audit praktikum” Mütərcim,. s.325
11. Müasir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu, beynəlxalq elmi-praktik simpozium (2017), Bakı, s.118

12. N. Talıbov, F. Qarayev, İ. B. Zeynallı (2018), Bakı. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2017-ci il üzrə fəaliyyətinin yekunlarına dair hesabat MSV Nəşr, s.71
13. N.R. Məmmədov, S. E. Novruzlu, A. Ş. Bəkirli, D. Ə. Bəkirli (2014), Bakı “İdarəetmə sistemlərində daxili audit“, s.100
14. Namazova Cəmilə, Kazımov Rahib. (2012), Bakı. Praktiki audit. s.118.
15. Novruzov Vahid (2002), Bakı. Daxili audit. və başqaları. Tədris-praktika vəsaiti. Nağıl Evi, s.5.
16. R. N. Əzizov, F. M. Quliyev ; elmi red. Z. H. İbrahimov (2014), Bakı. Beynəlxalq bank auditı 373 s., s.196
17. Səbzəliyev S.M. (2003), Bakı. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri."Elm",
18. V.T.Novruzov, R.T.Qəni-zadə, Ş.H.Yaqubov; Tərc. ed. N. Murtuzayeva; (2015), Bakı. “Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri”, Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu; s.44
19. Vahid Novruzov, Ramiz Qənizadə, Lalə Nəsimova, Malik Əliyev; Red. Şakir Yaqubov (2012), Bakı. Daxili audit. Nağıl evi, 112s, s.42

Rus dilində

1. Панкратова Л.А. (2016), Формирование системы внутреннего аудита в холдинговых структурах // Аудитор, № 1, с.23-28.
2. А.Н. Фомичев (2014), “Риск-менеджмент” М.: 374 с.

Türk dilində

1. Alptürk, Ercan : (2015), Ankara. Finans, Muhasebe ve Vergi Boyutlarında İç Denetim Rehberi, Maliye ve Hukuk Yayınları, s.205
2. Aras, Güler : (2016), “Kurumsal Yönetim ve Sürdürülebilir İşletme Performansı”:[http://www.denetimnet.net/Nuran Cömert](http://www.denetimnet.net/Nuran_Cömert). “İşletme Çevresindeki

Olumsuz Gelişmeler Karşısında İç Denetimin Yeri ve Önemi”, Mali Çözüm Dergisi, Sayı:60, , s.33-42.

3. Ali Rıza : (2003-2014), “İç Denetim Sonuçlarının Yönetime Sunulması” , İç Denetim Dergisi, İç Denetim Enstitüsü, Sayı:8, s.32-3

\

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1. Banklarda daxili audit yoxlamalarının növləri.....	34
Cədvəl 2. Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra) (Mln.manat).....	35
Cədvəl 3. Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər).....	36
Cədvəl 4. Banklarda vergi nəzarəti və daxili auditin mövcud vəziyyəti.....	37
Cədvəl 5. Daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi.....	51
Cədvəl 6. Səhmdar cəmiyyətlərdə daxili auditin növlərində gözlənilən və təxmin edilən dəyişikliklər (%-lə).....	53
Cədvəl 7. Səhmdar cəmiyyəti idarəetmə forması əksəriyyət təşkil edən sənaye sahələrində məhsul buraxılışının dinamikası (mln. Man).....	67